
О.С. ОНИЩЕНКО, В.А. СМОЛІЙ, Л.А. ДУБРОВІНА

В.І. ВЕРНАДСЬКИЙ І УКРАЇНА

Особливе ставлення В.І. Вернадського до України мало міцне історичне, родинне, духовне та інтелектуальне коріння. Життєвий шлях В.І. Вернадського, насичений подіями, науковими пошуками, невтомною творчою працею, викладацькою та науково-організаційною роботою, участю в створенні наукових установ і товариств, суспільно-політичною діяльністю, дозволяє зрозуміти не лише ті фактори, що знаходяться на поверхні, але віднайти й ті латентні зв'язки, які визначили його єдність з Україною, проаналізувати причини та наслідки його громадянської позиції та його вплив на історичні події, виявити системні прояви наукового світогляду В.І. Вернадського як основоположника Української академії наук, організатора системи вищих шкіл в Україні, Сільськогосподарського наукового комітету, Таврійського університету, тобто особистості, яка, без перебільшення, накреслила шлях національної науки і освіти в ХХ ст.

В.І. Вернадський залишив значний слід в історії України періоду 1917–1921 рр. і надалі продовжував підтримувати тісні контакти з українськими вченими¹.

З ім'ям В.І. Вернадського пов'язані важливі сторінки природознавчого дослідження України та визначальні етапи організації й розвитку національної науки, освіти, культури. Тут, на батьківщині його предків та предків його дружини Наталії Єгорівни, серед яких, як він згадував у щоденнику 1940 р.,

були Старицькі, Зарудні, Горляковичі, Рудниковичі, Лазарєви, Арендти, Вернацькі², пройшло дитинство й ті важливі періоди зрілого життя В.І. Вернадського, які разом і визначили його духовний та науковий зв'язок з Україною. За спогадами В.І. Вернадського, написаними на схилі його віку, предки вченого були відомими українськими державними та військовими діячами, активними учасниками демократичного руху.

У родині В.І. Вернадського підтримувалися національні українські традиції, часто лунали українські пісні, батько та мати цікавилися вітчизняною історією й добре її знали. Бібліотека зберігала українські демократичні видання. Отож майбутній академік зростав в атмосфері любові й поваги до України, її історії та культури. Батько, Іван Васильович Вернадський, закінчив Університет св. Володимира, де в 28 років уже став професором і викладав політичну економію та статистику. Згодом він став працювати в Московському університеті, потім, переїхавши до Санкт-Петербурга, отримав посаду в Центральному статистичному комітеті Міністерства внутрішніх справ, викладав у Головному педагогічному інституті та в Олександрівському ліцеї. В Петербурзі 12 березня 1863 р. й народився В.І. Вернадський. Його мати, Ганна Петрівна, належала до українського старшинського

---

¹ Листування В.І. Вернадського з українськими вченими опубліковано в другій книзі першого тому «Вибраних наукових праць академіка В.І. Вернадського».

² *Вернадский В.И.* Дневники, 1935–1941. Кн. 2. — М.: Наука, 2008. — С. 132–133. Див. також: *Вернадский В.И.* Дневники, 1926–1934. — М.: Наука, 2001. — С. 392–394; Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського. Т. 1, Кн.1. — К., 2011. — С. 543.

роду Константиновичів та виховувалася в приватному пансіоні в Києві.

У 1868 р. сім'я переїхала до Харкова, де батько В.І. Вернадського став директором Харківської контори Державного банку і де майбутній учений три роки провчився в класичній гімназії. Закінчував середню освіту В.І. Вернадський у Першій петербурзькій класичній гімназії, після чого в 1881 р. вступив на природниче відділення фізико-математичного факультету Петербурзького університету.

Дитинство та юнацькі роки В.І. Вернадського були тісно пов'язані з Полтавщиною. Саме туди, в невелике помістя поблизу містечка Шишаки, він повертався в складні періоди свого життя для відпочинку та наукової праці. У своїх спогадах він писав: *«Влітку (1889–1918), за винятком майже щорічних поїздок за кордон і польової роботи з мінералогії і геології, ми жили в Полтаві і в Полтавській губернії, де жили батьки моєї дружини і де в мене був маленький хутирець на Пслі біля Шишаків»*³.

Надачі видатного хірурга М.В. Скліфосовського під Полтавою під час канікул збиралася демократична молодь, яка займалася просвітницькою діяльністю. Був серед неї й петербурзький студент Володимир Вернадський. Саме там він зустрів свою майбутню дружину, Наталію Єгорівну Старицьку, і після одруження в 1886 р. увійшов до цієї сім'ї, яка складалася з нащадків старовинного старшинсько-дворянського роду Старицьких⁴. Батько Наталії Єгорівни, Єгор Павлович Старицький, юрист, голова департаменту законів Сенату, 20 років служив у Грузії, був активним членом Географічного товариства. Після відставки оселився в Пол-

таві, де й проводив літо В.І. Вернадський до того часу, як звів власний будинок поблизу Шишаків у 1913 р.⁵. Дружина була вірним другом та помічником Володимирові Івановичу впродовж усього життя.

Перші кроки в науці Вернадський робить під керівництвом свого вчителя В.В. Докучаєва, засновника ґрунтознавства, який читав курс мінералогії в Петербурзькому університеті і мав великий вплив на молодого дослідника. В.І. Вернадський брав активну участь в експедиціях В.В. Докучаєва в Полтавську та Нижегородську губернії. У 1888 р. вийшла перша самостійна праця В.І. Вернадського за матеріалами експедиції — «Про фосфорити Смоленської губернії», в якій він звертає увагу на унікальний природний комплекс Катеринославського повіту. Після завершення навчання в університеті він працює хранителем Мінералогічного кабінету Петербурзького університету (1885–1888), а в 1888–1891 рр. проходить стажування як професорський стипендіат у найкращих лабораторіях Італії, Німеччини, Франції, Великої Британії, де пише роботу «Про групу силіманіту та роль глинозему в силікатах».

Отож приступаючи до наступного дослідження, пов'язаного з Полтавською губернією, В.І. Вернадський уже мав досвід і здійснював експериментальну ґрунтознавчу та мінералогічну роботу на високому фаховому рівні. Від 1890 р. він бере участь у польовому ґрунтогеологічному вивченні ландшафтів Полтавщини в експедиціях В.В. Докучаєва, зокрема досліджує ґрунти Кременчуцького повіту Полтавської губернії на замовлення Полтавського губернського земства. Саме тоді й розпочалося формування природничих ідей у галузі динамічної мінералогії та кристалографії майбутнього засновника хіміко-генетичного вивчення мінералів. Уперше увагу В.І. Вернадського було зосереджено на біологічному факторі ґрунтостворення в степу, на ролі

³ Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського. Т. 1, Кн.1. — К., 2011. — С. 543.

⁴ *Самородов В., Кизим С.* Штрих до полтавського портрета академіка Володимира Вернадського // В.І. Вернадський і Полтавщина: факти, документи, бібліографія: приуроч. до 145-річчя від дня народж. В.І. Вернадського та 90-річчя заснованого ним Полтавського т-ва любителів природи. — Полтава, 2008. — С. 8–20.

⁵ *Сытник К.М., Апанович Е.М., Стойко С.М.* В.И. Вернадский. Жизнь и деятельность на Украине. — К., 1988. — С. 18–22.

живої речовини та вдосконаленні методик дослідження ґрунтів.

За наслідками експедиції під керівництвом В.В. Докучаєва за участю В.І. Вернадського було складено першу в царській Росії 10-верстову ґрунтову карту Полтавської губернії. В.І. Вернадський брав участь також і в створенні багатотомного видання результатів цієї експедиції — «Матеріали для оцінки земель Полтавської губернії» (ним було написано 15-й том)⁶.

В.І. Вернадський-науковець добре розумів значення мінералогічних колекцій для розвитку регіональних досліджень, тому разом з В.В. Докучаєвим, який подарував Полтавському музею велику колекцію зразків ґрунтів, гірських порід, великий гербарій, дбав про формування музейних колекцій, поповнивши їх зразками кременчуцьких ґрунтів⁷.

Захоплення природними багатствами Полтавщини сприяло тому, що кожне літо, починаючи від 1889 р., якщо В.І. Вернадський не брав участі в зарубіжних експедиціях, він проводив у маєтку поблизу Шишаків, де здійснював самостійні дослідження, зокрема й з археології цього регіону. Дуже докладно ним були вивчені ґрунти в Кременчуці та Пирятині, де також мешкала його родина, з якою він підтримував тісне спілкування⁸. Впродовж 1894–1909 рр. В.І. Вернадський досліджує Дрогобич, Борислав, Кременчук, Лубни, Ісаївський пагорб у долині Дніпра, Житомирську губернію, околиці Берестця Рівненського повіту тощо⁹.

⁶ *Вернадский В.И.* Кременчугский уезд // Матер. к оценке земель Полтавской губернии. Естественно-историческая часть. Отчет Полтавской губернии земству. — СПб., 1892. — Вып. 15; *Самородов В., Кизим С.* Штрих до полтавського портрета академіка Володимира Вернадського. — С. 9–10.

⁷ *Сытник К.М., Апанович Е.М., Стойко С.М.* В.И. Вернадский. Жизнь и деятельность на Украине. — С. 18–22.

⁸ *Игнатенко А.А.* Кременчугская библиография академика В.И. Вернадского: к 145-летию со дня рождения академика В.И. Вернадского. — Кременчук, 2008. — С. 10–18.

⁹ *Мочалов И.И.* Владимир Иванович Вернадский (1863–1945). — М., 1982. — С. 107, 126, 147.

Уже на власні кошти він вивчає Кременчуцький повіт, природні та археологічні пам'ятки Полтавщини, створює археологічну карту давніх культур цього регіону, згодом подаровану ним Полтавському музеєві, в 1915 р. бере участь у розкопках стоянки прадавньої людини поблизу с. Гінці тодішнього Лубенського повіту. Стаття, написана В.І. Вернадським за результатами цих розкопок, є дуже важливою в його науковій діяльності; вона мала б гідно поповнити історіографію цієї знаменитої палеолітичної стоянки, проте довгий час (до 2008 р.) не була відомою як дослідникам спадщини вченого, так і широкому науковому загалові¹⁰.

У 1890–1898 рр. Вернадський був приватдоцентом Московського університету, де захистив докторську дисертацію «Явище ковзання кристалічної речовини». В університеті він також багато їздив в експедиції, вивчав геологічні, палеонтологічні, мінералогічні, метеоритні колекції в найкращих музеях світу, працював з колекціями Мінералогічного музею Московського університету, перетворивши це музейне зібрання на одне з найрепрезентативніших у Європі. У 1898–1911 рр. він обирається професором Московського університету, помічником ректора, бере участь у створенні Московського університету ім. Шанявського, читає там лекції.

Природничі дослідження українських земель, разом з іншими територіями Російської імперії, були узагальнені в його фундаментальних монографіях «Основи кристалографії» (1903) та «Досвід описової мінералогії» (1908), які стали вагомим внеском у світову науку. В останню працю В.І. Вернадський включив якнайповнішу бібліографію (допомогло те, що читав він усіма європейськими мовами, так само й публікував свої студії різними мовами)¹¹. Ґрунтознав-

¹⁰ Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського. Т. 1, Кн. 2. — К., 2011. — С. 117–129.

¹¹ У цьому йому допомагала його найкращий соратник — дружина Наталія Єгорівна, яка перекладала статті французькою, німецькою, англійською мова-

ство та мінералогія стали основою подальшого розвитку його концепції живої речовини та вчення про біосферу.

Саме в цей період В.І. Вернадський виявив себе видатним природознавцем та мислителем, збагативши науку своїми прогресивними ідеями, розвинувши на новітній основі мінералогію та кристалографію і заклавши засади нової науки — геохімії.

Уже будучи членом багатьох російських та міжнародних товариств, він стає членом й українських, зокрема — Українського наукового товариства (Київ), Полтавського товариства «Провіта», Наукового товариства ім. Шевченка (Львів), Товариства дослідних наук при Харківському університеті та ін. Тісні дружні стосунки він підтримував з М.П. Драгомановим, з яким він познайомився в Парижі¹².

Увесь цей час В.І. Вернадський підтримував тісні зв'язки з ученими та науковими установами, що займалися дослідженням природних багатств Полтавщини, зокрема з Полтавською сільськогосподарською дослідною станцією. Працівники цієї станції увійшли до складу створеного В.І. Вернадським на початку 1918 р. на базі Пол-

тавського гуртка любителів природи Полтавського товариства любителів природи, серед членів якого були такі знані фахівці, як М.А. Гросгейм, С.Д. Єлісарова, В.О. Знаменський, С.Ф. Третьяков, Г.Д. Шамрай, Д. і О. Оглобліни. В.І. Вернадський детально обмірковував можливості розвитку регіональних краєзнавчих досліджень, спираючись на власний досвід організації численних наукових товариств та роботи в них. Його бачення розвитку регіональної науки знайшло вияв у складеній ним програмі діяльності та статуті Полтавського товариства любителів природи. На підставі дослідів, що проводилися на станції, В.І. Вернадський підготував доповідь про значення для геохімії спостережень за вагою та складом організмів, з якою він виступив на засіданні товариства в травні 1918 р. (вперше ці студії було опубліковано лише в 2008 р.)¹³.

В.І. Вернадський продовжував експедиції Україною, зокрема на початку ХХ ст. він працював на Волині, в долині р. Тетерів (1904), де вивчав пеліканіти, каолін та плагіоклази, а також обстежив окремі райони поблизу м. Житомира Волинської губернії.

Однак основна увага приділялася саме Полтавщині. Як зазначалося вище, багато сил В.І. Вернадський віддав Полтавському природничо-історичному музеєві (він називав його «наш музей»). Разом з В.В. Докучаєвим він стояв біля його витоків у 1891 р. Згодом учений згадував, що «був у тісному контакті з земським Полтавським природничо-історичним музеєм від дня його заснування і постійно в ньому працював»¹⁴.

Разом із завідувачем музею М.О. Олеховським він здійснював численні експедиції Полтавською губернією. Саме В.І. Вернадський відіграв важливу роль у врятуванні музею від фактичного знищення під час його реорганізації в Музей соціальної історії

ми. Відомий геолог та ґрунтознавець В.К. Агафонов (1863–1955), близький знайомий В.І. Вернадського, який емігрував у Францію, писав: «У всій цій колосальній підготовчій роботі, особливо літературній, найдійовішу участь брала дружина В.І. Вернадського — Наталія Єгорівна (уроджена Старицька) — дивовижна жінка за розумом, добротою та ненав'язливою волею. Вона дуже любила своїх дітей, сина та дочку, проте вся її істота була таємничими нитками пов'язана з чоловіком, вона була невіддільна від нього — це був «дух єдин». Інтереси Володимира Івановича були її інтересами, його роботи — її роботами, в яких вона до того ж брала велику участь: більшість книг В.І. Вернадського перекладено на французьку, німецьку та англійську мови нею». — Агафонов В.К. Личные впечатления и воспоминания о Владимире Ивановиче Вернадском. — М., 1963. — Вып. 11: Жизнь и творчество Владимира Ивановича Вернадского по воспоминаниям современников. — С. 107–123.

¹² Сытник К.М., Апанович Е.М., Стойко С.М. В.І. Вернадский. Жизнь и деятельность на Украине. — С. 27–29.

¹³ В.І. Вернадський і Полтавщина: факти, документи, бібліографія. — С. 82–107.

¹⁴ Сытник К.М., Апанович Е.М., Стойко С.М. В.І. Вернадский. Жизнь и деятельность на Украине. — С. 23.

(Соціальний музей)¹⁵ (див. Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського. Т. 1, Кн. 2. — К., 2011. — С. 115–116; де опублікована «Нотатка про Полтавський музей», в якій В.І. Вернадський доводить хибність реорганізації установи). Дбаючи про науковий розвиток музею, він протягом усього життя надсилав свої праці для поповнення його наукової бібліотеки. Нині в Полтавському краєзнавчому музеї існує спеціальна колекція документів і праць власне В.І. Вернадського та зібрання праць про нього (персоналія), подароване різними вченими, матеріали щодо увічнення пам'яті академіка¹⁶.

З 1906 р. В.І. Вернадський обирається ад'юнктом імператорської Академії наук та призначається завідувачем мінералогічного відділу Геологічного музею імені Петра Великого, з 1908 р. він — екстраординарний, а з 1912 р. — ординарний академік. З 1914 р. В.І. Вернадський — директор Мінералогічного та геологічного музею АН, а з 1915 р. — голова створеної за його ініціативою Комісії з вивчення природних виробничих сил Росії (КЕПС), яка надалі заклала базу для створення низки інститутів, зокрема Керамічного, Радієвого, Оптичного, Фізико-хімічного, Інституту платини тощо.

У цей період учений, цілеспрямовано і невтомно працюючи, продовжував розвивати свою ідею про єдність живого та неживого в природі. Прекрасні краєвиди та коло однодумців у Шишаках¹⁷ і на Старосільській (Дніпровській) біологічній станції¹⁸ ставали джерелом для натхненної наукової праці В.І. Вернадського.

У 1916 р., під час інтенсивної роботи В.І. Вернадського над ученням про живу

речовину, почали вимальовуватися основи принципово нового біосферного наукового світогляду — біогеохімії. Влітку 1917 р. у Шишаках (на Бутовій горі) він почав писати книгу про живу речовину, в якій ґрунтовно проаналізовано та узагальнено дослідження всіх попередніх років. У листі до дружини В.І. Вернадський написав: «Зараз головною роботою є начерки давніх моїх роздумів та думок про живу речовину з геохімічної точки зору... Над цим думаю і постійно повертаюся десятки років». Уже згадуючи в 1943 р. цей період, він напише: «В Шишаках на «Кобилі» (Бутовій горі, яка називалася в місцевих жителів «Бутова Кобила»), я працював з великим підйомом. Я вияснив для себе основні поняття біогеохімії, різку відміну біосфери від інших оболонок Землі, основне значення в ній розмноження живої речовини».

У серпні 1917 р. В.І. Вернадський повертається до Петрограда за викликом свого друга, академіка С.Ф. Ольденбурга, котрий, будучи міністром освіти при Тимчасовому уряді, запропонував йому очолити відділ вищої школи та наукових установ. Вернадський прийняв цю пропозицію. Саме тоді він познайомився з М.П. Василенком, вони разом працювали над реформуванням освіти. Ця зустріч, як засвідчило майбутнє, стала вирішальною для подальшої долі української науки. Відтоді коло науково-організаційних та громадських інтересів В.І. Вернадського та М.П. Василенка зосередилося на питаннях удосконалення наукових досліджень, подальшого розвитку академічних установ та поліпшення вищої освіти взагалі.

Восени 1917 р. В.І. Вернадський через погіршення здоров'я знову приїхав до Шишаків. Крім того, цей переїзд викликала й зміна політичної ситуації в Росії — прихід до влади більшовиків, які 11 грудня (28 листопада) заборонили діяльність кадетської партії, доскладу ЦК котрої входив В.І. Вернадський, оголосили її членів «ворогами народів» і розпочали арешти її керівництва¹⁹.

¹⁵ Кизим С. В.І. Вернадський і Полтавський краєзнавчий музей // В.І. Вернадський і Полтавщина: факти, документи, бібліографія. — С. 58–64.

¹⁶ Там само. — С. 164–215.

¹⁷ Хурса В. Вернадський у Шишаках: історико-краєзн. нариси, дослідження. — Полтава; Шишаки, 2008. — 240 с.

¹⁸ Холодний Н.Г. Старосельская биологическая станция Академии наук УССР: к 30-летию ее существования // Природа. — 1949. — № 13. — С. 74–75.

¹⁹ Волков В.П. Кадет Вернадский // В.И. Вернадский: pro et contra. — СПб., 2000. — С. 240.

У Шишаках В.І. Вернадський продовжив працювати над книжкою про живу речовину. У цей період учений не полишав і суспільно-політичної діяльності — він брав участь у засіданнях місцевих полтавських кадетів, ініціював ідею створення нової української партії народної свободи з незалежним центральним комітетом у Києві з новою платформою²⁰.

Наступні роки його життя були сповнені важливими подіями стосовно організації науки та освіти в Україні, вони стали найбільш історично значимим та насиченим періодом перебування Вернадського на українській землі. Він так і не зміг завершити фундаментальне дослідження живої речовини так швидко, як планував, продовжував її вивчення вже в Києві.

У 1918–1919 рр. — час роботи вченого в Києві — В.І. Вернадський намагався продовжувати студіювати питання щодо живої речовини, проте науково-організаційна діяльність відбирала в нього практично всі сили.

Власне цей період приніс Україні як соціальні деструкції, так і потужний поштовх у заснуванні та розвитку вітчизняної науки й освіти. Свій могутній інтелект та організаційні можливості В.І. Вернадський спрямував на створення національних наукових інституцій — Академії наук, Національної бібліотеки, Національного музею, національних вищих навчальних закладів — Київського та Кам'янець-Подільського українських державних університетів — та інших вищих шкіл, а також на фундацію наукових товариств, комітетів тощо.

Заснування Української академії наук тісно пов'язане з іменами В.І. Вернадського та М.П. Василенка. Цей союз двох непересічних особистостей визначив те, що за дуже короткий час ними було фундаментально розроблено засади системного розвитку національної науки, культури, освіти в руслі державотворчих процесів і з урахуванням історичних

особливостей України, необхідності рівноправного її входження в контекст світової науки. Створення соціальної системи наукових досліджень передбачало взаємозв'язок пріоритетних національних інституцій, що визначалися своїми основоположниками як базові центри для розвитку науки та культури. Окрему роль відіграли ці діячі в справі заснування Національної бібліотеки, що сьогодні носить ім'я В.І. Вернадського²¹.

Історія заснування УАН та внесок у це В.І. Вернадського привертала велику увагу українських учених²², зокрема в спеціальних довідниках були опубліковані бібліографії праць В.І. Вернадського та літератури про нього; висвітлено рукописну спадщину В.І. Вернадського, що зберігається в архівосховищах України²³; написано багато фундаментальних праць, у тому числі й останнє

²¹ *Онищенко О.С.* В.І. Вернадський та його внесок у заснування та розвиток Національної бібліотеки Української держави // Екологічне довкілля та безпека життєдіяльності. — 2003. — № 1. — С. 34–43; *Онищенко О.С.* Роль М.П. Василенка у формуванні концепції та заснуванні Національної бібліотеки Української держави // Вісн. НАН України. — 2006. — № 6. — С. 17–25; *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 1918–1941. — К., 1998. — 337 с.

²² *Сытник К.М., Апанович Е.М., Стойко С.М.* В.И. Вернадский. Жизнь и деятельность на Украине. — К., 1988; *Добров Г.М., Онопрієнко В.І.* В.І. Вернадський — організатор науки на Україні // Вісн. АН УРСР. — 1988. — № 3. — С. 81–92; *Храмов Ю., Руда С., Павленко Ю., Кучмаренко В.* Рання історія Академії наук України (1918–1921). — К., 1993; *Ситник К.М., Шмиговська В.В.* Володимир Вернадський і Академія. — К., 2006. — 312 с. *Онищенко О.С.* 85 років Національній академії наук України: історія формування вітчизняної концепції фундаментальної науки // Вісн. НАН України. — 2004. — № 1. — С. 15–22; *Василенко М.П.* Вибрані твори у трьох томах / упор. І.Б. Усенко. Т. 3: Спогади. Щоденники. Листування. — К., 2008. — 720 с.

²³ В.І. Вернадський // Видатні вчені Національної академії наук України. Особові архівні та рукописні фонди акад. і чл.-кор. у Нац. б-ці України ім. В.І. Вернадського (1918–1998): путівник. — К., 1998. — С. 26–28; В.І. Вернадський. Вчений. Мислитель. Громадянин: Пр. вченого та літ. про нього з фондів Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського / уклад.: Л.В. Беляєва та ін. — К., 2003. — 260 с.

²⁰ *Вернадский В.И.* Дневники. 1917–1921. Октябрь 1917 — январь 1920. — К., 1994. — С. 68.

видання, присвячене 90-річчю НАН України²⁴.

Однак звернення саме до документальних джерел, зокрема протоколів УАН періоду її заснування, з позицій нового часу, з урахуванням усього історичного періоду, що пройшла Україна та українська наука в ХХ — на початку ХХІ ст., дозволяє розкрити нові грані вирішального значення тих подій для розвитку вітчизняної науки та нового осмислення фундаментального внеску В.І. Вернадського в цей процес.

У травні 1918 р. В.І. Вернадський, який тоді перебував на Полтавщині, після певних коливань дав згоду на пропозицію М.П. Василенка очолити Комісію зі створення Української академії наук та вищої школи. Висока довіра М.П. Василенка стосовно здібностей В.І. Вернадського як громадського діяча базувалася на тому, що перший мав повну уяву про громадську позицію В.І. Вернадського, вірив у його авторитет ученого та організатора науки, що разом повинно було втілитися в спроможність створення цілісної системи національної науки та освіти. Сприяли рішенню М.П. Василенка й їхні дружні зв'язки з В.І. Вернадським.

Ідеї В.І. Вернадського щодо концепції устрою Академії наук не виникли одномоментно, вони ґрунтувалися на багаторічному попередньому вивченні вченим історії становлення і розвитку Петербурзької та інших академій наук світу. Ще з 1902 р. Володимир Іванович читав курс лекцій з історії російської науки. Відтоді історія науки та її організація стали невід'ємною часткою його наукової роботи. Оpubлікований у 1902 р. історико-науковий нарис «Про науковий світогляд» перевидавався багато разів. Перу Вернадського належать також «Нариси з історії природознавства в Росії в ХVІІІ столітті»

та праця «Академія наук у перше століття своєї історії».

В.І. Вернадський брав активну участь у роботі сесії Міжнародного союзу академій наук, яка проходила в Петербурзі в 1913 р. З 1914 до 1918 р. він багато працював над виданням матеріалів до історії Петербурзької академії наук за 1889–1914 рр. та нарисів з історії Академії ХVІІІ — початку ХХ ст.²⁵

В.І. Вернадський, критично проаналізувавши світовий досвід академій наук (у тому числі європейській, американській і російській) та узагальнивши тенденції їхнього розвитку, першим з істориків науки почав їх вивчати як особливі соціальні інститути, розкрив значення академічної організації науки в житті народів і держав, показав переваги та прогресивні риси академій, що трансформуються в наукові центри на державних засадах. В.І. Вернадський довів ефективність такої форми організації національної науки в нових умовах, коли зростає значення розвитку природничих наук для економічного поступу держав та гуманітарних — для національного самоствердження.

Принципові положення стосовно реформи науки та освіти обговорювалися М.П. Василенком і В.І. Вернадським ще в Петербурзі. Отож глибока обізнаність В.І. Вернадського в цих питаннях та його відома всім принциповість стали переконливими аргументами для М.П. Василенка, тоді прем'єр-міністра і міністра освіти в гетьманському уряді, для запрошення свого колеги та однодумця очолити створені при Міністерстві освіти Комісію у справах вищої школи і наукових установ та Комісію для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук²⁶.

²⁵ Ситник К.М., Шмиговська В.В. Володимир Вернадський і Академія. — С. 124–126.

²⁶ Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвеева Л.В., Хєнко І.Б. Микола Прокопович Василенко. — К., 1991. — С. 126–127; Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — К.; Філадельфія, 1995. — С. 165–166, 170, 228–234, 356; Рання історія Академії наук України (1918–1921). — С. 77–78.

²⁴ Опищенко О.С., Дубровіна Л.А. Історія заснування Академії. Доленосне значення академічної моделі В.І. Вернадського // Національна академія наук України. 1918–2008: до 90-річчя від дня заснування. — К., 2008. — С. 17–32.

М.П. Василенко сформував Комісію для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук у складі відомих учених із різних галузей знань, зокрема: професора Харківського університету Д.І. Багалія, професора Київського політехнічного інституту М.Ф. Кащенко, ректора Київського університету Є.В. Спекторського, професорів Б.О. Кістяківського, Й.Й. Косоногова, О.В. Сперанського, М.І. Тугана-Барановського, професора Петроградського інституту шляхів С.П. Тимошенка, професора Лазаревського інституту східних мов у Москві А.Ю. Кримського. До складу комісії увійшли й представники Українського наукового товариства Г.Г. Павлуцький і П.А. Тутковський, професор Донського університету Є.К. Тимченко, а також агробіолог професор С.Л. Франкфурт. Було взято до уваги та обговорено на всіх засіданнях комісії й погляди інших видатних учених щодо устрою Академії та її складу. До кожного члена комісії В.І. Вернадський звертався за згодою особисто.

Уже на попередній стадії обговорення концепції створення Академії В.І. Вернадський послідовно втілював у життя свою основну ідею: лише розвиток Академії на державних засадах та формування комплексу наукових установ з охопленням фундаментальних галузей знання дозволить сформувати фундаментальну базу науки та національні кадри, зокрема в галузі експериментальних (природничих і технічних) наук, уже через незначний відрізок часу.

Концептуальна модель була оприлюднена В.І. Вернадським на першому ж засіданні комісії 9 липня 1918 р. у його промові «В справі заснування Української академії наук у Києві», в якій він, спираючись на вивчення досвіду світової та української історії науки й обґрунтовуючи свої думки новими економічними та, до певної міри, геополітичними чинниками, висвітлив перспективи розвитку української академічної науки²⁷.

²⁷ Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського. Т. 1, Кн. 1. — К., 2011. — С. 194–198.

Ідеї В.І. Вернадського базувалися на осмисленні соціальних планетарних процесів і його баченні майбутнього для соціально-економічного та технологічного прогресу людства. Він далекоглядно передбачив зростання ролі науки як виробничої сили в розвитку базисних основ держав та їхньої економічної потужності. У своїй промові В.І. Вернадський розкрив також досвід передових академій, які вже почали пристосовуватися до нових умов економічного розвитку своїх країн, розвиваючи природничі науки з метою подолання світової економічної кризи, викликаної війною. Відмову від застарілих принципів організації академій як наукових товариств, властивих старим західним академіям, заснованим у XVI–XVII ст., на його думку, актуалізував бурхливий розвиток природознавства й техніки в другій половині XIX — на початку XX ст.²⁸

В.І. Вернадський обґрунтовано доводить значення нових економічних відносин, необхідність дослідження та використання природних ресурсів країн для розвитку держав і вагомість природничих наукових досліджень, що фінансуються державою. Молода держава, на його думку, має відразу будувати майбутнє в нових умовах і з новою перспективою. Тому створення Академії наук України як розгалуженого наукового центру має спиратися на державну основу й державне фінансування, яке може забезпечити міцну організацію наукового дослідження продуктивних сил країни та її природних багатств, економіко-статистичного вивчення населення, знайти засоби для зміцнення й розвитку продуктивності праці та в найкоротший час забезпечити економічний базис для розвитку самодостатньої держави²⁹.

Однак не лише економічний фактор визначав концептуальну структуру побудови

²⁸ *Онищенко О.С., Дубровіна Л.А.* Історія заснування Академії. Доленосне значення академічної моделі В.І. Вернадського // Національна академія наук України. 1918–2008: до 90-річчя від дня заснування. — К., 2008. — С. 17–32.

²⁹ Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. — К., 1919. — С. 5–8.

Академії як державної інституції. Академія, як національне утворення, на думку В.І. Вернадського, мала сприяти зростанню й національної самосвідомості та культури, вивченню минулого й сучасного України у всіх проявах її духовного, державного та соціально-економічного життя.

Водночас В.І. Вернадський відзначав і гуманістичний контекст академічної науки, покликаний підтримувати зв'язок Академії з місцевими реаліями, розвивати науково-практичні дослідження Академії в інтересах повсякденного побутування населення, спрямовані на розвиток матеріального та духовного життя людей.

Системність концепції визначила й органічний зв'язок з нею іншої новаторської ідеї В.І. Вернадського: поряд з фундаментальними напрямками природничих наук — фізикою та математикою — він ставить «розряд прикладного природознавства», де розвиваються прикладні знання, пов'язані з технікою, промисловістю, сільським, лісовим та водним господарством. Залишаючись академічною, наука зобов'язана була реалізовувати безпосередній контакт із розвитком економічного потенціалу держави та пересічної людини.

Лише такі ґрунтовні й фінансово забезпечені засади побудови Академії та створення системи наукових установ з одночасним розвитком широкої автономії, що гарантують свободу наукової думки, як вважав В.І. Вернадський, дозволять швидко збільшити науковий потенціал держави і, відповідно, піднести рівень Національної академії наук України до визнання її світовим співтовариством академій наук, що в умовах планетарних інтеграційних тенденцій набувало принципового значення³⁰. Це відкривало широкі перспективи для Академії, її невинного розвитку і зміцнення.

Конкретні шляхи організації науки та освіти обговорювалися широким колом учених, залучених до справи заснування Академії.

Власне В.І. Вернадський запропонував створити чотири академічні відділення:

історично-філологічне, фізично-математичне, економіко-юридичне та прикладного природознавства. Серед перших наукових установ він пропонував створити такі: національну бібліотеку, фізичний інститут, дослідний біологічний інститут, хімічну лабораторію, інститут мінералогії, національний музей як науково-дослідну організацію (що складається з восьми відділень: геологічного, мінералогічного, доісторичної археології, етнографії, ботаніки, зоології, антропології, палеонтології), український історичний музей, астрономічну обсерваторію, комісію з видання словника української мови.

Також він пропонував подбати й про інші інституції, наприклад археографічну комісію, археологічний інститут, а також про ряд комісій, що репрезентуватимуть окремі напрями наук, — комісії з вивчення продуктивних сил України, економічно-статистичних ресурсів України, видання пам'яток українського письменства і мови тощо.

Закономірно, що особливу увагу В.І. Вернадський приділяв природничому напрямку та національному мінералогічному музеєві як науково-дослідній установі. Адже вони, як вважав учений, закладають підвалини не лише для розвитку досліджень матеріальних природних ресурсів України, а й для найбільш передового на той час напрямку науки — біогеохімії. Він також поставив питання й про новий статут Академії, підкреслюючи, що жодний з існуючих у світовій практиці статутів не може бути покладений в основу її діяльності³¹.

Ця фундаментальна модель організації Академії була альтернативою позиції деяких українських науковців, що віддавали свої голоси за перетворення УНТ на Академію наук, де Академія виступала б гуманітарним науковим клубом, добровільним об'єднанням, власне товариством любителів науки, що існує на пожертви та деяку державну допомогу.

Законопроект готувався на найдемократичніших засадах: крім обговорення членами Ко-

³⁰ Там само.

³¹ Там само. — С. 8.

місії, було запропоновано всім знаним ученим у спеціальних записках висловити свої думки щодо майбутньої Академії. Першочерговість розвитку природничих наук та створення в Академії нового природничого напрямку, підготовку кадрів у цій галузі, необхідність вивчення природних ресурсів і виробничих сил підтримала абсолютна більшість учених, залучених до розробки законопроекту³².

Комісією, що працювала з 9 липня до 17 вересня 1918 р., було проведено 23 засідання, на яких розглядалися та обговорювалися всі пропозиції щодо організації можливих відділень Академії, щодо принципів, закладених в основу УАН, її структури, засад організації інститутів, комісій, музеїв за напрямками діяльності, кадрові питання; було підготовлено проект Статуту УАН³³.

Реалізація такої концепції не була б можливою без активної та безкомпромісної підтримки чинним на той час урядом, де головна роль належала М.П. Василенку, який зміг представити та довести переваги цієї фундаментальної ідеї і можливості її реалізації власними науковими силами України урядові гетьмана Павла Скоропадського³⁴.

Подаючи законопроект про заснування Української академії наук у Києві до Ради Міністрів Української Держави, він репрезентував її основоположний чинник, а саме: *«що вона твориться в ХХ сторіччі під впливом рівночасної сили двох потоків, які викликають її до життя і з яких один — то національна самосвідомість українського громадянства, а другий — неминучі заходи, щоб видобутися з наслідків усесвітньої кризи»*³⁵.

³² Там само. — С. 14–18, 31–38, 42–49, 54–87, ХІ–ХХІХ.

³³ Історія Академії наук України, 1918–1923: Документи і матеріали. — К., 1993. — С. 25–162.

³⁴ *Онищенко О.С.* Роль М.П. Василенка у формуванні концепції та заснуванні Національної бібліотеки Української держави // Вісн. НАН України. — 2006. — № 6. — С. 17–25.

³⁵ *[Василенко М.П.]* До Ради Міністрів Української держави од міністра народної освіти та мистецтв. Пояснююча записка до законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. — К., 1918. — С. 6.

Завдяки наполегливим зусиллям М.П. Василенка питання створення Академії було одним із пріоритетних в урядових комісіях, тому штати й кошторис нової інституції були затверджені в надзвичайно короткі терміни — вже 9 жовтня 1918 р.³⁶ Спільні зусилля науковців та державних діячів завершилися прийняттям 14 листопада 1918 р. «Закону Української Держави про заснування Української Академії наук у м. Києві», підписаного гетьманом Павлом Скоропадським³⁷.

Законом було ухвалено Статут і штати УАН, які набирали чинності з 1 листопада 1918 р.; регламентувалася структура УАН; передбачався послідовний розвиток Академії; оголошувалися повноваження першого обраного Голови-президента та Спільного зібрання у складі затверджених академіків. Того ж дня наказом гетьмана Павла Скоропадського було призначено перших 12 дійсних членів УАН: по Відділу історично-філологічних наук — Д.І. Багалія, А.Ю. Кримського, М.І. Петрова, С.Й. Смаль-Стоцького; по Відділу фізично-математичних наук — В.І. Вернадського, С.П. Тимошенка, М.Ф. Кащенко, П.А. Тутковського; по Відділу соціальних наук — М.І. Тугана-Барановського, В.А. Косинського, Ф.В. Тарановського, О.І. Левицького³⁸.

26 листопада 1918 р. було офіційно опубліковано «Статут Української Академії наук у Києві», перший проект якого підготували В.І. Вернадський, Д.І. Багалій, В.Л. Модзалевський і який був детально обговорений та прийнятий на засіданнях Комісії³⁹.

Згідно зі Статутом, в Україні створювалася потужна інформаційна та експериментальна

³⁶ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 135, арк. 15–15 зв.

³⁷ Там само, арк. 19–21; Держ. Вістн. — 1918. — 22 лист. (№ 73).

³⁸ Арх. Президії НАН України, ф. 251, оп.1, спр.1, арк. 19.

³⁹ Статут Української Академії наук у Києві // Держ. Вістн. — 1918. — 26 лист. (№ 75); 28 лист. (№ 76).

інфраструктура для академічних досліджень: національна бібліотека, сади (ботанічний та акліматизаційний), біологічні станції, обсерваторія, постійні комісії, лабораторії та кабінети, друкарня, Фотографічний інститут⁴⁰. Було засновано низку комплексних установ, де співіснували науково-дослідні музеї та інститути при них (Національний мінералогічний музей з інститутом, Національний антропологічний музей з інститутом), окремі фундаментальні, експериментальні та прикладні інститути, зокрема фізично-географічний, зоології, ботаніки, хімії, механіки, фізики, геодезичний, медицини та ветеринарії тощо.

В.І. Вернадський розглядав УАН як базу для координації діяльності наукових інститутів різних відомств. Так, він був ініціатором створення Геологічного комітету при УАН, який діяв під керівництвом проф. В.І. Лучицького, пояснюючи це необхідністю об'єднання коштів та наукових сил для проведення комплексних геологічних досліджень України. В.І. Вернадському належить заслуга в створенні Комісії з вивчення природних багатств України (за принципом уже існуючої Комісії природних виробничих сил), яка поклала початок ґрунтовному науковому вивченню сировинної бази та шляхів освоєння і раціонального використання природних ресурсів. Комісія почала працювати з 3 березня 1919 р. та включила до свого складу Комісію підземних багатств України, що раніше діяла в складі Українського наукового товариства.

Статутом передбачалися права УАН як юридичної особи, можливість самостійного встановлення внутрішнього життя та широкі права самоврядування, порядок функціонування й обрання членів Академії, права та обов'язки Спільного зібрання й установ, що існують при Академії.

Була прийнята позитивно ідея В.М. Пететца про право підготовки в Академії наукових кадрів вищої кваліфікації⁴¹ (прообраз аспірантури та докторантури), право надан-

ня за видатну наукову діяльність ступеня доктора наук, що раніше було прерогативою університетів. Це дозволяло поповнювати Академію власними науковими силами.

27 листопада 1918 р. початок повноправного функціонування Академії був ознаменований першим установчим Спільним зібранням. На засіданні під головуванням найстаршого за віком академіка О.І. Левицького, в присутності дійсних членів — академіків В.І. Вернадського, М.Ф. Кащенко, В.А. Косинського, А.Ю. Кримського, М.І. Тугана-Барановського, за секретарювання наймолодшого за віком С.П. Тимошенка, було одностайно обрано Головою-президентом академіка В.І. Вернадського і Неодмінним секретарем — академіка А.Ю. Кримського⁴².

30 листопада академік В.І. Вернадський був затверджений наказом гетьмана Павла Скоропадського Головою-президентом Української академії наук⁴³.

Отже, в короткий, але історично дуже вагомий час відбулося наукове й організаційне створення УАН; силами великого колективу українських учених було реалізовано та розвинуто основні концептуальні положення «системного» погляду В.І. Вернадського на зміст і суть академічної науки в незалежній державі індустріального періоду як рушійної сили, що об'єднує державні дослідницькі установи з широким спектром технічних, природничих та соціогуманітарних наук.

Тим самим уже на початковому етапі було закладено потужний потенціал для подальшого розвитку академічної науки в Україні, послідовного нарощування наукоємності знань, зростання масштабів дослідження, формування та розвитку вітчизняного комплексу фундаментальної науки⁴⁴.

⁴² ІР НБУВ, ф. Х, од. зб. 26117, арк. 5; Арх. Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 9, арк. 1.

⁴³ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 135, арк. 60.

⁴⁴ *Онищенко О.С.* 85 років Національній академії наук України: історія формування вітчизняної концепції фундаментальної науки // Вісн. НАН України. — 2004. — № 1. — С. 15–16.

⁴⁰ Там само. — С. 3–8.

⁴¹ Там само. — С. 12–13.

Хоча окремі положення першого Статуту й інфраструктура Академії наук надалі змінювалися, зокрема й під впливом різних політичних чинників, та розвивалися залежно від історичних обставин, проте основна ідея Академії, у комплексі її концептуальних засад і розвинутої структури, гідно пройшла перевірку часом.

Становлення УАН відбувалося в складний період економічної та політичної кризи, зміни влад, громадянської війни. Незважаючи на різноманітні суспільно-політичні обставини, керівництво Академії раз у раз добивалося її визнання кожною новою владою. І попри відсутність фінансування, голод, соціальні руйнації, Академія наук усе ж вижила як інституція, отримала свої перші приміщення, почала розвивати структуру та здійснювати фундаментальні наукові дослідження.

Підсумок діяльності УАН, підведений в опублікованому звіті Академії за 1919 р., зафіксував її велику наукову та організаційну діяльність, наочним результатом якої стала велика кількість праць, підготовлених і опублікованих попри значні політичні та матеріальні труднощі⁴⁵.

Доленосне значення запропонованої В.І. Вернадським моделі УАН як академії універсального характеру ґрунтувалося на розумінні «системної якості» науки, яка є глибинною причиною зростання Академії наук. Державний статус Академії дозволяв науці розвиватися разом із суспільством та забезпечувати розвиток національно-державних інтересів як української, так і світової науки⁴⁶. Створення національної Академії наук як найефективнішої форми об'єднання дослідницьких сил, головної складової національної наукової системи, центру фундаментальних досліджень стало визначальною подією в інтелектуальному житті Укра-

їни. Це підтвердилося всією подальшою історією та діяльністю Академії, розвитком наукових напрямів, що вже в 1919 р. охоплювали 42 галузі науки⁴⁷.

В.І. Вернадський долучився й до створення передумов для фундації майбутньої Української аграрної академії наук, брав активну участь у розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні в період 1918–1920 рр. З 1 листопада 1918 р. він очолив Сільськогосподарський вчений (а згодом науковий) комітет України (СГВК) — попередник Української аграрної академії наук, головуючи в ньому до 1 січня 1919 р. (згодом його змінив академік П.А. Тутковський), а з 1 квітня 1919 по 20 вересня 1921 р. залишався членом комітету. Цю інституцію було створено при Комісаріаті землеробства за прикладом Петербурзького комітету, й основні її завдання полягали у вивченні кліматичних і ґрунтових особливостей України та підготовці науково обґрунтованих рекомендацій щодо розвитку сільського господарства.

В.І. Вернадський на момент обрання головою українського СГВК уже мав значний досвід та власне бачення організації агрономічної служби й галузевої освіти в цій сфері, створення дослідних станцій та розгортання науково-дослідних робіт у галузі агрономії. Запрошення очолити цю інституцію Володимир Іванович прийняв у період реформування сільського господарства в Росії, коли його розвиток вимагав впровадження нових науково обґрунтованих засад агрономічної науки. Ще в 1916 р. міністр землеробства граф О. Бобринський подав до Державної Думи проект про трансформацію Сільськогосподарського вченого комітету в Інститут дослідної агрономії, що сконцентрував координацію всіх галузей і напрямів сільського господарства. 10 червня 1917 р. В.І. Вернадського було обрано головою Вченого комітету при Міністерстві землеробства в Петербурзі. 28 червня 1917 р. Тимчасовий уряд прийняв Тимчасове положення про

⁴⁵ Перший піврік існування Української Академії наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 року. — К., 1919. — С. 3–25.

⁴⁶ *Онущенко О.С.* 85 років Національній академії наук України: історія формування вітчизняної концепції фундаментальної науки. — С. 21.

⁴⁷ Там само. — С. 16.

СГВК, згідно з яким його розвиток передбачався в якості багатопрофільного дослідного інституту з лабораторіями та допоміжними закладами. Такий підхід відповідав концептуальній ідеї Вернадського про створення мережі державних дослідних інституцій, яку вперше він оприлюднив на загальних зборах Комісії з вивчення природних сил Росії в грудні 1916 р. у своїй доповіді «Про державну мережу дослідницьких інститутів у Росії»⁴⁸.

Зміни влади й складні політичні часи не дозволили В.І. Вернадському реалізувати свої ідеї. Під час Директорії він був усунутий з посади голови та призначений членом СГВК. За власним бажанням він вийшов зі складу комітету, однак, на наполегливе прохання П.А. Тутковського, у квітні 1919 р. повернувся і працював там до 20 вересня 1921 р. Широкої практичної діяльності на сільськогосподарському напрямі йому не вдалося розгорнути, оскільки після від'їзду до Ростова для врятування Української академії наук він до Києва вже не повернувся.

Надалі ідеї В.І. Вернадського щодо форм організації, координації та розвитку науково-дослідної роботи в аграрному секторі України не знайшли свого втілення, на відміну від Росії, де як координуючий орган аграрної науки при Народному комісаріаті землеробства було створено Сільськогосподарський вчений комітет, який у 1923 р. перетворився на Державний інститут дослідної агрономії (Петроград).

Певний доробок вніс В.І. Вернадський також в організацію діяльності Всеукраїнської наради природознавців, що проходила в Києві в серпні 1918 р. На запрошення П.А. Тутковського, який очолив створений за ініціативою УНТ Тимчасовий організаційний комітет по підготовці з'їзду природознавців, В.І. Вернадський підготував першу

пленарну доповідь «Об'єднання та організація природознавців України», яку виголосив 3 серпня 1918 р. У ній підкреслювалося, що розвиток природничих наук в Україні в умовах економічної та культурної руїни має слугувати інтересам держави. Діяльність уряду повинна спрямовуватися на широку підтримку розвитку природничого знання та його поширення. Однак, на його глибоке переконання, лише об'єднання зусиль усіх учених може зробити реальний внесок у розвиток природничих наук. Для цього необхідне об'єднання діяльності природознавців України у Всеукраїнській асоціації та входження останньої до Спілки (Асоціації) наукових інституцій, яка також має функціонувати в Україні і включати в себе широке коло (а не лише Академію наук) наукових інституцій та організацій. Ці ідеї В.І. Вернадського значною мірою були реалізовані у створеній під егідою УАН Комісії з вивчення природних виробничих сил (багатств) України.

Увесь цей період В.І. Вернадський намагався виділяти час для власних наукових досліджень: незважаючи на страшенну завантаженість, продовжував розробляти питання живої речовини, багато спілкувався з фахівцями, організував перші експериментальні роботи щодо живої речовини, працював над створенням експериментальної бази з геохімії та біогеохімії, яка спочатку відпрацьовувалася на Старосільській дослідницькій біологічній станції, директором якої був професор зоології С.Ю. Кушакевич. Там, у Старосіллі, на базі колишньої лабораторії цукрових заводів, за допомогою С.Л. Франкфурта було створено першу в історії природознавства біогеохімічну лабораторію, якою керувала І.Д. Старинкевич. Творча праця об'єднала колектив талановитих учених (зокрема, тут працював і майбутній академік О.І. Душечкін), які й надалі продовжували займатися біогеохімією. В лабораторії вивчався вміст металів у різних організмах, у ній було проаналізовано понад 120 видів тварин і рослин. Там В.І. Вернадський працював із М.Г. Холодним, який залучив до

⁴⁸ Вергунов В.А. Академік В.І. Вернадський — один із фундаторів наукового ґрунтознавства та сільськогосподарської дослідної справи в Україні // Історія укр. науки на межі тисячоліть: зб. наук. пр. — 2006. — Вип. 26. — С. 25–52.

роботи на станції студентів і здійснював експерименти в біологічній лабораторії Університету св. Володимира. Ці роботи В.І. Вернадський продовжив уже в Криму, на Салгирській дослідницькій станції. Результатом праці стала «Записка про вивчення живої речовини з геохімічної точки зору», опублікована в «Известиях Российской Академии наук» (т. 15, № 1. Прил. — С. 120–123)⁴⁹. За спогадами В.І. Вернадського та його колег, вони працювали дуже напружено і розробили цілісну програму роботи з живими організмами. Пізніше ці дослідження будуть репрезентовані В.І. Вернадським у книзі «Нариси з геохімії», в розділі «Про участь живої речовини в створенні ґрунтів». Величезна роль В.І. Вернадського-експериментатора знайшла відображення в спогадах М.Г. Холодного, його близького друга й однодумця⁵⁰.

В.І. Вернадський продовжує роботу з живою речовиною й після переїзду до Харкова, а згодом — до Ростова та Новочеркаська. У листопаді-грудні 1919 р. бере участь в експедиції ботаніка-морфолога В.М. Арнольдї, яка здійснювала дослідження Азовського моря та Кубані. 10 січня в Катеринодарі виступає з програмною доповіддю «Про завдання геохімічного дослідження Азовського моря», яка поклала початок вивченню гідросфери Землі. В Ростовському товаристві природознавців та Катеринославському університеті В.І. Вернадський читає доповідь «Про завдання живої речовини в геохімії», а в газету «Донская речь» (або газету «Приазовский край», листопад 1919 — початок 1920 р.) передає для публікації статтю «Угорська Русь з 1848 р.». У Новоросійську, звідки він поїхав до Таврійського університету, вчений брав участь в обговоренні робіт зі шлюзування Дніпра. В будь-яких життєвих ситуаціях думка В.І. Вернадського працювала постійно, системно та наполегливо.

⁴⁹ Сьтник К.М., Апанович Е.М., Стойко С.М. В.И. Вернадский. Жизнь и деятельность на Украине. — С. 72–74.

⁵⁰ Холодный Н.Г. Из воспоминаний о В.И. Вернадском // Почвоведение. — 1945. — № 7. — С. 325–326.

Навіть під час важкої хвороби він думає про майбутній інститут дослідження живої речовини⁵¹.

Отже, створення Української академії наук було складним інтеграційним процесом, у якому, з одного боку, використовувався прогресивний досвід інших країн, зокрема для укладання статуту та визначення функцій нової інституції, з іншого — враховувалися ті риси, що характеризували український науковий, культурний і суспільно-політичний рух складного та суперечливого періоду 1917–1919 рр. Це значною мірою стало запорукою життєздатності моделі національної академії В.І. Вернадського.

Створення Української академії наук тісно пов'язане із започаткуванням та долею іншої національної установи — Національної бібліотеки Української Держави. Плідною прогресивною ідеєю В.І. Вернадського була одночасна організація Академії наук та Національної бібліотеки, що мала б існувати при Академії як наукова база досліджень, накопичуючи універсальні книжкові фонди, акумулюючи досягнення світової науки та культури минулого й сьогодення, що всебічно сприяло б не лише розвитку науки, а й процесу розбудови та зміцнення держави. Ідея національної бібліотеки виникла у В.І. Вернадського та М.П. Василенка також у Петербурзі. Щоправда, на думку М.П. Василенка, Національна бібліотека мала бути самостійною інституцією. Проте В.І. Вернадський переконав його, що долю Бібліотеки слід пов'язати з найвищою науковою установою — Академією наук, яка могла б сформувати її як національну, наукову та загальнодоступну книгозбірню. Тому вже в Україні, перебуваючи на посаді міністра освіти в гетьманському уряді і запрошуючи до участі в створенні Академії видатних учених, М.П. Василенко як офіційна особа з державним мисленням підкреслював значення УАН як великого дослідницького цен-

⁵¹ Сьтник К.М., Апанович Е.М., Стойко С.М. В.И. Вернадский. Жизнь и деятельность на Украине. — С. 85–88.

тру, який повинен був відповідати рівневі сучасних світових вимог до науки, і акцентував увагу на тому, що при Академії мала б існувати велика бібліотека з функціями національної. М.П. Василенко обґрунтував думку про назву бібліотеки при УАН як національної, на зразок французької, підкреслюючи, що «вона мусить бути культурним скарбом всього українського народу» та одночасно всеохоплюючою лабораторією науки⁵².

Тому на першому засіданні Комісії зі створення УАН було обговорено питання про негайне започаткування національної бібліотеки, що функціонуватиме під егідою УАН, підготовлене завідувачем бібліотеки Університету св. Володимира, відомим ученим В.О. Кордтом.

Звертаючись до гетьмана Павла Скоропадського, В.І. Вернадський пише: «... В засіданні 20 липня академічної Комісії пройшло рішення про заснування Національної бібліотеки Української Держави. В той само час справа про створення Української Академії наук просунулася настільки, що протягом найближчого тижня є необхідність приступити до створення її статуту. Ці дві установи, що мають першочергове національне значення, повинні стати могутніми факторами подальшого розвитку науки та освіти на Україні та підняття її духовних сил»⁵³.

Національна бібліотека була першою установою, започаткованою ще до Спільного зібрання УАН: гетьманський уряд затверджує розроблений М.П. Василенком, В.О. Кордтом та В.І. Вернадським «Закон про утворення Фонду Національної Бібліотеки Української Держави», підписаний Павлом Скоропадським і затверджений Радою Міністрів 2 серпня 1918 р. Після публікації 8 серпня 1918 р. в «Державному Віснику» цей документ набув чинності закону.

⁵² Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, 1918–1941. — К., 1998. — С. 12–20.

⁵³ ЦДАВО України, ф. Р-2201, оп. 1, спр. 135, арк. 7; Арх. Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 1«Б», арк. 12–15.

Книгозбірня розпочала свою діяльність з утворення 23 серпня Тимчасового комітету для заснування Національної бібліотеки Української Держави (далі ТК), до складу якого увійшли В.І. Вернадський (голова), А.Ю. Кримський, С.О. Єфремов, Г.П. Житецький, В.О. Кордт та Д.І. Багалій (від початку 1919 р.)⁵⁴.

Публікація протоколів ТК розкриває напружену щоденну роботу В.І. Вернадського та його колег-однодумців з теоретичного обґрунтування функцій національної бібліотеки, формування її фонду, визначення технології комплектування, наукового описування, організації каталогів, величезної збирацької діяльності.

Умови створення Національної бібліотеки в Україні були надзвичайними: не було приміщення, не вистачало кваліфікованих штатів і, відповідно, досвіду з організації такої важливої справи. Складність фундації національної бібліотечної установи в умовах своєрідного історичного поступу українського народу і необхідність напрацювання науково обґрунтованого підходу до справи обумовили передбачене Законом створення Тимчасового комітету для заснування Національної бібліотеки в м. Києві під опікою власне М.П. Василенка як міністра народної освіти та мистецтв.

Основні засади організації та діяльності ТК, його стосунки з Бібліотекою як окремою інституцією ґрунтувалися на принципах, які передбачали управління Бібліотекою на демократичних засадах, але з правом вирішальної ролі самого комітету. ТК складався з п'яти осіб, обраних постійними членами, та секретаря й призначався міністром народної освіти (після підпорядкування Бібліотеки Академії наук він став призначатися Президією УАН). Перед ТК постало п'ять конкретних завдань: 1) розробка Статуту Національної бібліотеки; 2) підготовка відкриття Національної бібліотеки; 3) придбання та

⁵⁴ Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, 1918–1941. — С. 12–20.

каталогізація книжок — тобто формування фонду і його організація; 4) управління фондом і його облік; 5) кадрове та технічне забезпечення діяльності Бібліотеки⁵⁵.

На перших засіданнях ТК у серпні-вересні 1918 р. вирішувалися організаційні питання: підготовка Інструкції ТК, звернення до офіційних установ, товариств, організацій, спілок, приватних осіб, питання про тимчасове приміщення для Бібліотеки, вироблення стратегії комплектування фондів, організація збирацької діяльності, придбання бібліотек у приватних осіб. У цей час одним із найважливіших постало питання зв'язків з Академією наук, зокрема про доцільність створення Бібліотеки при Академії наук на автономних правах. Цій великій організаційній роботі В.І. Вернадський приділяв значну увагу, про що свідчать протоколи ТК.

У Зверненні ТК (стаття «Створення національної бібліотеки» в першій книзі першого тому «Вибраних наукових праць академіка В.І. Вернадського») акумульовано досвід В.І. Вернадського, В.О. Кордта та інших фахівців стосовно призначення та функцій національних і наукових бібліотек світу.

У документі були продекларовані чотири принципи формування Національної бібліотеки, що мала б стати центром наукового та духовного життя України:

1) різноманітність та повнота книжкового фонду, що мав відображати знання з різних галузей науки та культури всіх країн світу;

2) збирання творів національного друку, стародруків, рукописної, музичної, картографічної спадщини про Україну і український народ українською та іншими мовами (український відділ «Ucrainica»), незважаючи на вид, час, місце написання та спрямування літератури;

3) бути «позавідомчою, поза політичними чи суспільними настроями, що постійно змінювалися: вона повинна бути осередком розумової культури, який повинен бути дорогий однаково всьому населенню України»;

4) загальнодоступність — відкритість для всіх і для кожного, безкоштовність і легкий доступ до інформації.

Ці принципи були вимогою подальшого незалежного розвитку наук та національно-державного будівництва.

Водночас В.І. Вернадський, розуміючи важливість розвитку політичних функцій держави і ролі Бібліотеки в реалізації таких функцій, поставив питання про організацію спеціального бібліотечного підрозділу, який би сприяв діяльності майбутнього парламенту та збирав юридичну й політичну літературу.

Національна бібліотека планувалася не лише як книгозбірня. В.І. Вернадський та його однодумці вбачали в ній наукову установу, що буде вивчати сучасну та давню книгу, науковий центр бібліографознавства, бібліотекознавства й бібліографічної роботи в Україні. Передбачалися заснування при ній наукових товариств, організація видавничої діяльності, скликання з'їздів із питань бібліотекознавства, бібліографознавства, бібліографії тощо. Створення Бібліотеки спиралося на подібний досвід інших, передусім європейських країн.

В.І. Вернадський та його однодумці починають свідому політику збирання початкового фонду Національної бібліотеки з найцінніших для української історії та культури фондів. Уже на перших засіданнях ТК приймалися рішення про звернення до народу з проханням допомогти в справі комплектування національного бібліотечного та рукописного фонду, обговорювалося, з яких колекцій доцільно було б засновувати фонд Бібліотеки, йшлося про рукописи М.П. Драгоманова, з яким В.І. Вернадського свого часу пов'язували дружні стосунки, висловлювалася можливість придбання колосальних за складом та змістом бібліотек В.Б. Антоновича, Б.Д. Грінченка, В.П. Науменка, А.Ю. Кримського, книгозбірні Наукового товариства імені Шевченка та ін.

Після встановлення радянської влади, у лютому 1919 р., В.І. Вернадський та А.Ю. Кримський у доповідній записці й на спеціальній

⁵⁵ Там само. — С. 16–17.

зустрічі з головою Центрального Виконавчого Комітету України В.П. Затонським відстоювали необхідність збереження Академії та її Бібліотеки як національних утворень. Хоча Бібліотека й змінила назву на «Всенародня Бібліотека при Українській Академії наук у Києві», вона продовжувала виконувати національні функції.

Наприкінці 1918 р. ТК починає розробляти Статут Бібліотеки. Статут регламентував діяльність, вказував на основну мету і завдання, принципи діяльності Бібліотеки, передбачав ведення документації українською мовою, а в доборі кадрів першочергове значення надавалося професійній освіті та досвіду бібліотечної роботи. Підтримуючи необхідність впровадження української мови в діловодство і повсякденне спілкування, В.І. Вернадський доклав багато зусиль до власного поглибленого вивчення української мови, якою він розмовляв у дитинстві.

Перший проект Статуту Національної бібліотеки Української Держави, затверджений Спільним зібранням УАН 21 грудня 1918 р., зберігся в особовому архіві першого офіційного директора ВБУ С.П. Постернака, що міститься у фондах ІР НБУВ. Офіційний Статут, опублікований навесні 1919 р., представлений у цьому виданні, відрізняється від проекту лише стилістичними правками і свідчить про повну політичну й ідеологічну незалежність його авторів, які замислювали Бібліотеку загальноукраїнським центром книги та науки.

Збирання універсального наукового фонду, а також національного фонду україніки, вільний, безкоштовний доступ до книг, рукописних документів і до інформації про них не лише в Національній бібліотеці, а й у державі взагалі — це принципи бібліотеки світового рівня, які тривалий час залишалися взірцем, до якого треба було прагнути. Статут 1919 р. надавав широкі можливості для функціонування Бібліотеки як загальноукраїнського наукового національного бібліотечного центру, проте не всі задуми фундаторів щодо незалежності Бібліотеки

здійснилися. Лише в 90-х роках ХХ ст. Національна бібліотека повернулася до тих принципів, що були закладені її основоположниками.

У різні роки членами ТК були видатні діячі української науки та культури — В.І. Вернадський, Д.І. Багалій, А.Ю. Кримський, П.Я. Стебницький, С.О. Єфремов, В.О. Кордт, В.Ю. Данилевич, Г.П. Житецький, П.А. Тутковський, Ю.О. Іванов-Меженко, В.В. Міяковський, В.І. Липський, Д.О. Граве, Є.О. Ківлицький, С.П. Постернак, М.М. Марковський, І.М. Балінський, М.І. Сагарда та ін.

У найважливіший організаційний період створення Бібліотеки В.І. Вернадський та діячі, що його оточували, вклали в неї частину свого життя. Бібліотека зберегла і примножила бібліотечний фонд, переживши різні влади, катастрофічну руїну, докорінні зміни соціально-політичного життя. Збирання бібліотечних фондів як завдання Національної бібліотеки за часів української революції за змістом вийшло за ті межі, що первісно надавалися їй: у ці роки відбувався фактично порятунок духовної спадщини України.

Згадуючи про створення Бібліотеки, В.І. Вернадський писав у 1943 р.: *«Час був революційний, і прийшлося рятувати бібліотеки в маєтностях поблизу Києва. Була створена тому третя комісія (мається на увазі Тимчасовий комітет. — Укл.), головою якої також був я. Була складена Житецьким, Єфремовим та мною записка, що лягла в основу статуту Центральної Української національної бібліотеки... З околу Києва було перевезено ряд бібліотек, багато тисяч томів»*⁵⁶.

Після від'їзду В.І. Вернадського діяльність Бібліотеки організовувалася та підтримувалася силами відомих учених і культурних діячів України. Фонди Бібліотеки почали формуватися як колекція світової літератури з окремим відділом україніки.

⁵⁶ Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського. Т. 1, Кн. 1. — К., 2011. — С. 556–557.

Упродовж 1918–1996 рр. Бібліотека іменувалася: Національна бібліотека України у місті Києві при Українській Академії наук (1919); Всенародна (Національна) бібліотека України при Всеукраїнській академії наук у м. Києві (1919–1920); Всенародна бібліотека України в Києві (1920–1934); Державна бібліотека Всеукраїнської академії наук (1934–1936); Бібліотека Академії наук УРСР (1934–1948); Державна публічна бібліотека УРСР (1948–1965); Центральна наукова бібліотека Академії наук УРСР (1965–1988); Центральна наукова бібліотека Академії наук УРСР ім. В.І. Вернадського (1988–1996). З 1996 р. Бібліотеці було повернуто статус національної установи, і за Указом Президента України вона стала іменуватися «Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського» (НБУВ).

Сьогодні Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського — головна всеукраїнська книгозбірня, загальнодержавний комплексний науково-інформаційний, науководослідний, науково-методичний та культурно-просвітницький центр, найбільше за обсягом документно-інформаційних ресурсів книгозховище України, де зберігається близько 15 млн різних видів творів друку (книжок, газет і журналів, естампів і гравюр, нот тощо) та близько 1 млн рукописів, архівних документів, дисертацій та інших творів на правах рукописів. За змістом фонд Бібліотеки становить універсальне унікальне зібрання джерел інформації — від зародження писемності (клинописні таблички III тис. до н.е.) до сучасних вітчизняних і зарубіжних наукових видань, бібліографічних та повнотекстових баз даних найзначніших інформаційних установ світу. Вона є депозитарієм публікацій ООН.

Іншим напрямом науково-організаційної роботи В.І. Вернадського стала участь у реформуванні системи вищої школи та діяльності Комісії у справах вищої школи і наукових установ при Міністерстві освіти.

Історія створення та діяльності комісії пов'язана з планами перебудови системи вищої освіти в Україні й обговоренням діючих

засад розвитку української національної вищої школи. Комісія під керівництвом В.І. Вернадського була створена після приходу до влади гетьмана П. Скоропадського, коли міністром освіти був призначений М.П. Василенко. Він і запропонував В.І. Вернадському очолити цю комісію. Комісія Вернадського продовжила роботу попередньої комісії, створеної у квітні 1918 р. під головуванням товариша міністра народної освіти П.І. Холодного для підготовки об'єднання Університету св. Володимира та Українського народного університету. Перед комісією В.І. Вернадського було, однак, поставлене більш широке завдання — вона мала розробити проект українізації вищої школи та основні законодавчі документи.

Питання організації української національної школи обговорювалося М.П. Василенком та В.І. Вернадським ще в 1917 р. у Петрограді, коли вони, будучи товаришами міністра народної освіти, разом працювали над питаннями реформи вищої освіти та створення Академії наук. В.І. Вернадський, який очолював російську Комісію у справах наукових установ і наукових підприємств, підготував спеціальну записку «Про заснування університетів нового типу та надання університетам права відкривати факультети та відділення прикладних наук», де ставилося питання про необхідність реформи університетської освіти, збільшення кількості університетів для підготовки фахівців із вищою освітою, створення вищих навчальних закладів нового типу, де поєднувалися б завдання як суто наукової, так і професійної освіти⁵⁷. Документ свідчить про глибоку обізнаність В.І. Вернадського в питаннях реформування освіти.

Тоді ж, у 1917 р., з метою українізації освіти в класичних університетах, відповідно до указу Тимчасового уряду від 19 вересня 1917 р., було засновано кафедри українознавства в Університеті св. Володимира, в Харківському університеті, восени 1917 р. —

⁵⁷ Мочалов И.И. Владимир Иванович Вернадский (1863–1945). — М., 1982. — С. 218–219.

у Ніжинському історико-філологічному інституті тощо.

Загальна позиція та попередні підходи В.І. Вернадського до питання організації системи вищої школи в Україні висвітлені ним у листі до міністра народної освіти Української Держави М.П. Василенка від 18 травня 1918 р. з Полтави, коли він погодився на пропозиції тимчасово очолити Комісію з вищих шкіл і наукових установ та Комісію для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук (див. Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського. Т. 1, Кн. 1. — К., 2011. — С. 191). Як і М.П. Василенко, В.І. Вернадський був прихильником культурного паралелізму в національному питанні, однак на умовах вільного розвитку та всебічної державної підтримки української мови і культури, заснування широкої мережі вищих навчальних закладів у різних регіонах України на нових, прогресивних формах організації освіти.

В.І. Вернадський детально вивчав питання стосовно різних підходів до українізації освіти й особисті точки зору фахівців. Він спеціально зустрічався з кожним майбутнім членом комісії, з'ясовував їхні позиції. У центрі уваги комісії були різні питання. Протоколи комісії свідчать про поступову викристалізацію компромісних шляхів організації освіти, створення нових вищих закладів, принципів їхньої діяльності.

У цей період обговорювалися різні проекти університетської реформи в напрямі українізації освіти, зокрема: через створення паралельних українських кафедр в існуючих університетах, що було започатковано в 1917 р.; злиття російських та українських народних університетів і перетворення їх на українські державні (найбільше дискусій викликав проект об'єднання Університету св. Володимира та Українського народного університету); створення окремих державних українських університетів; відкриття низки українських народних університетів у великих містах тощо.

Комісія під головуванням В.І. Вернадського працювала від 20 червня до 12 грудня 1918 р. Членами комісії були проф. Д.І. Багалій,

акад. В.І. Вернадський, проф. К.П. Воблий, проф. Б.О. Кістяківський, проф. В.М. Константинович, приват-доцент Б.Л. Лічков, проф. А.М. Лобода, проф. В.І. Лучицький, проф. Г.Г. Де-Метц, проф. Г.Г. Павлуцький, проф. Є.В. Спекторський, приват-доцент Ф.П. Сушицький (представник Департаменту вищої школи), проф. В.П. Шапошников. Надалі до комісії було включено П.І. Холодного, І.М. Ганицького, приват-доцента І.І. Огієнка, І.В. Єгорова. Секретарем комісії було обрано Б.Л. Лічкова.

Найбільша увага комісії приділялася доцільності питання об'єднання Університету св. Володимира та Київського народного українського університету на засадах державного і перетворення цього нового вузу на український; відкриттю нових університетів та інститутів різного типу — народних, приватних та державних — у великих містах України. Обговорювалися й питання законопроекту щодо заснування паралельних кафедр (з викладанням українською, російською та іншими мовами) по всіх університетах, університетських статутів, структури і штатів закладів, функціонування та допомоги великої кількості наукових товариств, фінансові питання, питання прийому до навчання, про кількість стипендіатів у вищих навчальних закладах України тощо.

В.І. Вернадський послідовно проводив принципи широкої автономії університетів, демократичних засад розвитку та державної підтримки освіти⁵⁸. Надзвичайні дипломатичні здібності В.І. Вернадського дозволяли вирішувати, здавалося б, тупикові питання національної освіти, що виникли в період революційних подій того часу.

Одним із безперечних досягнень комісії стало вирішення питання створення окре-

⁵⁸ У 1905 р. в Російській імперії була здійснена реформа, що встановила автономні права університетів, однак через декілька років, коли міністром народної освіти в Росії призначили Кассо, уряд спробував всіляко обмежити права університетів, і в 1911 р. група професорів Московського університету, в тому числі й В.І. Вернадський, вийшла на знак протесту у відставку.

мих українських державних інститутів: Українського державного університету та Кам'янець-Подільського державного українського університету в серпні 1918 р., коли гетьман затвердив Закон про заснування державних українських університетів, де навчання на базі широкого кола предметів здійснювалося українською мовою. І хоча в основу статутів було покладено російський закон 1884 р., почалася розробка низки постанов і законів, які передбачали розвиток прогресивних засад діяльності університетів, значно поширилися можливості демократичних форм викладання та навчання⁵⁹.

Придїлялася увага й регіональним вищим навчальним закладам, зокрема катеринославським: обговорювалися реорганізація Катеринославського учительського інституту у Вищий педагогічний інститут, створення Катеринославського університету, Катеринославського єврейського наукового політехнічного інституту. Крім того, вирішувалися питання відкриття Близькосхідного та Польського інститутів у Києві, Муніципального інституту в Одесі, Фармацевтичного та Ветеринарного інститутів у Харкові, Філії Університету св. Володимира в Криму (Таврійського університету), перетворення жіночих вищих курсів на інститути та університети тощо.

Розглядалися питання стосовно допомоги Київському Фребелівському інституту, Харківським, Ніжинським та Катеринославським вищим жіночим курсам, Харківському комерційному інституту, організувалося врятування Миколаївської астрономічної лабораторії (обсерваторії).

Хоча не всі питання були вирішені остаточно, і законопроекти та статuti, проходячи обговорення в Міністерстві народної освіти, зазнавали певних змін, а започатковані інституції в радянські часи ліквідовувалися або перетворювалися, робота комісії мала велике значення, практично заклавши

структуру та засади функціонування системи вищої школи.

Вплив В.І. Вернадського, який прагнув до європейської моделі організації вищої освіти в Українській Державі, що передбачала самостійність закладів, прагнення до зміцнення наукового змісту навчання, закладання бази широкої освіти, високі вимоги до професорсько-викладацького складу, виховання студентства як наукових професійних кадрів, що мають працювати на економічний, політичний та культурний розвиток національної Української держави, відіграв значну роль у створенні системи вищої освіти та принципів її функціонування в Україні. Багато з цих принципів реалізовано сьогодні, після набуття Україною незалежності.

За часів Директорії уряд УНР продовжив розробку питань реформи вищої освіти, зокрема стосовно перетворення російських університетів на українські. 24 січня 1919 р. міністр народної освіти І.І. Огієнко сформував при Міносвіті Комісію у справах вищих шкіл та наукових інституцій під головуванням П.І. Холодного, куди увійшли 26 осіб від 13-ти українських інституцій, однак В.І. Вернадський був включений туди вже на правах члена. Серед них були й учені, що входили до складу попередніх комісій, зокрема Д.І. Багалій, А.Ю. Кримський, М.С. Грушевський, Ф.П. Сушицький, І.М. Ганицький, Г.Г. Павлуцький. Комісія декларувала спадкоємність із комісією В.І. Вернадського. Однак Департамент вищої школи Міносвіти підготував для розгляду законопроект, за яким, починаючи з 1 січня 1919 р., Університет св. Володимира і Київський державний український університет, що тоді знаходилися під одним дахом, належало об'єднати в один заклад — Київський державний український університет св. Володимира, де основною мовою викладання мала стати українська. Однак реалізувати намічене уряд не встиг: цьому завадило падіння Директорії.

У лютому 1919 р. при відділі вищої школи Наркомосу УСРР була заснована Державна комісія з підготовки реформи вищої освіти. В 1919–1922 рр. її очолював професор

⁵⁹ *Завальнюк О.М.* Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.). — Кам'янець-Подільський, 2011. — С. 57–115, 145–148.

Київського комерційного інституту і Київського юридичного інституту М.І. Мітіліно (1875–1930).

Одним із найяскравіших у долі вченого став кримський період життя. В.І. Вернадський був дуже тісно пов'язаний з Кримом протягом усього життя. Тут він проводив багато експедицій, наукових досліджень, відпочивав з сім'єю, спілкувався з друзями, а в складні 1920–1921 рр. працював у Таврійському університеті та певний час його очолював.

В.І. Вернадський звернув увагу на Крим як на унікальне природне явище ще будучи студентом. У 1882 р., доповідаючи на засіданні студентського науково-літературного товариства «Про передбачення погоди», він вказав на роль кримської (балаклавської) бурі від 14 листопада 1854 р. у становленні Всесвітньої метеорологічної служби. В 1889 р., під час експедиції, яку В.І. Вернадський проводив разом із С.П. Поповим, вивчаючи ґрунти в східній частині Криму, вчений звернув особливу увагу на грязьові вулкани та залізні руди на Керченському півострові. Вони дуже зацікавили В.І. Вернадського, і в 1898 р. він здійснив спеціальне дослідження цих вулканів і вперше відкрив у них бор. За наслідками експедиції В.І. Вернадський разом із С.П. Поповим написав спеціальну статтю «Єнікальські грязьові вулкани»⁶⁰, а також виступив на виставці ґрунтів у Парижі, даючи пояснення стосовно російських експонатів, серед котрих були й зразки чорнозему «сімферопольського типу», вперше описані В.В. Докучаєвим у 1878 р.

Період же безпосереднього геолого-мінералогічного вивчення природи Кримського півострова В.І. Вернадським складає близько 30 років — від 1893 до 1921 р. Провівши численні наукові експедиції, ґрунтовно вивчивши історію і детально дослідивши природу півострова, йому судилося саме тут очолити плеяду відомих учених. У 1893 р. він мешкав

із сім'єю в Карабаху, в маєтку В.В. Келлера, зустрічався з відомим дослідником Криму М.О. Головкінським, багато працював, зокрема, написав працю «Про сучасний момент у громадському житті», в 1912 р. побудував кримську дачу в Батилимані, поблизу Севастополя, в 1916 р. відпочивав на кримській дачі П.О. Бакуніна в Гірській щілині, побував у печерах Червоного каменю, пішки виходив майже весь півострів⁶¹.

У Криму науковець неодноразово відпочивав, однак поєднуючи вільний час з роботою, переважно з дослідженнями живої речовини.

До матеріалів власних кримських експедицій та результатів польових робіт інших учених Криму В.І. Вернадський повертався все життя. Так, однією з останніх стала його стаття «Деякі слова про ноосферу» 1944 р., де він зупинився на значенні Криму в його наукових дослідженнях. Діапазон наукових роздумів В.І. Вернадського в кримський період його життя виходить далеко за межі геохімії і студій про живу речовину та торкається різних галузей знання: фізики, теорії відносності, вчення про радіоактивність, простір і час, історії науки й мистецтва тощо. Саме в Криму було написано низку його природничих та суспільно-політичних праць⁶².

Останній період перебування в Криму В.І. Вернадського в 1920–1921 рр. був наповнений великою науково-дослідною, навчально-організаційною і суспільною роботою. В Таврійському університеті ним було організовано лабораторію з проблеми «Роль живих організмів у мінералогенезі», активно продовжується робота з живою речовиною, ідея живої речовини остаточно викристалізувалася саме тут. У своєму щоденнику 24 листопада 1919 р. він записав: *«Попереду стільки думок, стільки нових досягнень! І таким ясним є шлях подальшої роботи. Я*

⁶¹ Лавров В.В. Вернадский и Крым. — С. 121–125, 287–291.

⁶² Частина цих праць публікується у «Вибраних наукових працях академіка В.І. Вернадського».

⁶⁰ Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського. Т. 1, Кн. 2. — К., 2011. — С. 184–186.

хочу працювати — рукописи залишилися в Києві — над опрацюванням теми, над «Автотрофним людством» — останньою главою «Живої речовини». Вона ледь накидана, і над нею можна працювати незалежно від рукопису. Коли б навіть і рукописи зникли — робота моєї думки не пропала б. І вона сама по собі складає щось цілісне та живе. І відбивається не лише в мені, але й в оточуючому мене світі»⁶³. У Криму в 1920 — на початку 1921 р. В.І. Вернадський написав новий варіант книги «Жива речовина»⁶⁴.

Перебування в Криму стало особливим етапом його життя як ученого та громадянина. Унікальність кримського природного комплексу була очевидною для В.І. Вернадського. Він високо оцінював природний потенціал і привабливість природи півострова як бази для формування тут наукових кадрів геологів, географів, біологів й інших природознавців, оцінював можливості використання природних багатств Криму.

У Криму на місцевому матеріалі академік В.І. Вернадський уперше в науці звернув увагу на величезну роль антропогенного фактора і його можливий негативний вплив на довкілля; вперше здійснив геохімічне дослідження Азовського моря; ініціював комплексне дослідження кримських яйл, вказавши на необхідність використання їх із водоохоронною та лісомеліоративною метою; започаткував дослідження радіоактивності південного узбережжя Криму; вперше описав тамтешні магнітні аномалії. Здійснюючи наукові експедиції, вчений виявив ряд нових родовищ мінералів (відкрив бор), дослідив 22 грязьові сопки, описав родовища бокситів, самородної сірки, кам'яного вугілля, графіту, кефекеліту. Також Володимир Іванович підтримував зоологічні та ботанічні дослідження в Криму⁶⁵.

⁶³ Кабінет-музей В.І. Вернадського при Інституті геохімії та хімічних проблем ім. В.І. Вернадського АН СРСР (Москва), № 1154, арк. 59–30.

⁶⁴ При публікації цієї праці в 1978 р. видавці використали обидва варіанти.

⁶⁵ Лавров В.В. Вернадский и Крым. — С. 122.

Кримський період у житті вченого нерозривно пов'язаний із Таврійським університетом, що нині носить його ім'я. Університет, з яким поєднана доля багатьох учених, багато в чому завдячує саме академіку В.І. Вернадському як своїм народженням, так і подальшим існуванням. Ще в 1916 р. В.І. Вернадський разом з іншими 30-ма прогресивними вченими, які представляли Державну Раду Російської імперії, підтримав ідею створення університету, запропоновану Таврійським губернським земством та підтриману матеріально майже всіма повітовими земствами. Він підписав проект закону про створення університету, погоджений з міністром народної освіти Російської імперії П.І. Ігнат'євим. Основною метою університету була підготовка наукових кадрів, надання науково-технічної освіти, сприяння розповсюдженню науково-природничого і прикладного знання. В законопроекті підкреслювалося виняткове значення фізико-географічних особливостей Таврійської губернії, які надавали можливість дослідження питань природознавства, зокрема вивчення спеціальних культур, гідрології, гірсько-лісового господарства, багатьох питань агрономії, специфіки унікального клімату та методів фізіотерапевтичного лікування великої кількості захворювань тощо⁶⁶.

Питання про створення Таврійського університету піднімається в 1917 р. з ініціативи ялтинського Товариства сприяння улаштуванню вищих навчальних закладів і, згідно з рішенням Ялтинської міської думи від 25 вересня 1917 р., Комісія в справах вищої школи під головуванням В.І. Вернадського як товариша міністра освіти Тимчасового уряду обіцяла новоствореному вузу 300 тис. крб щорічної підтримки.

Ідея була схвалена ректором та професорами Університету св. Володимира, і в умовах складної суспільно-політичної ситуації київський університет узяв під свою егіду

⁶⁶ Лавров В.В., Ищин А.В. Таврический университет в 1918–1921 гг. // История Таврического университета. — К., 2003. — С. 13–14.

новостворену установу. 12 грудня 1917 р. Рада Університету св. Володимира постановляє відкрити філію в Криму, прийом оголошувався з 5 травня 1918 р. на фізикоматематичне і медичне відділення⁶⁷. У важкий час громадянської війни Таврійський університет поєднав долі багатьох видатних російських та українських учених. Там працювало багато знайомих і колег В.І. Вернадського, серед котрих, зокрема, були В.О. Обручев, М.І. Андрусов, В.І. Палладін, Г.М. Висоцький, П.А. Двойченко, Г.Ф. Морозов, М.М. Бунге, М.І. Кузнецов та багато інших. Там починає працювати син В.І. Вернадського — Георгій, обраний ординарним професором восени 1918 р. на засіданні ради історико-філологічного факультету Університету св. Володимира.

Наприкінці червня 1919 р. в Крим увійшли війська генерала Денікіна. За його підтримки університет було затверджено, і на його утримання виділялися необхідні кошти.

В.І. Вернадський, який не зміг повернутися до Києва в період громадянської війни, прийняв пропозицію працювати в університеті, однак під час переїзду з Новоросійська до Ялти й Сімферополя він важко захворів на висипний тиф і ледве вижив. Тоді ж, у березні 1920 р., його було обрано на посаду професора мінералогії Таврійського університету в Сімферополі, а у вересні 1920 р. В.І. Вернадський став його ректором після смерті Р.І. Гельвіга, який обіймав цю посаду з 28 липня 1918 р. Очоливши університет, Володимир Іванович використав для розвитку навчальної і наукової діяльності закладу всі можливі засоби — особисті зв'язки, офіційні контакти, суспільні ініціативи.

Незважаючи на обмаль коштів, він намагався налаштувати мінералогічні та геохімічні дослідження, здійснив експедицію до Ескі-Орди (нині с. Лозове) та Ливеських Дубків разом із П.А. Двойченком, В.О. Обручевим, С.П. Поповим, Г.М. Висоцьким, М.Ф. Щербаковим.

Одна з лекцій Вернадського в Таврійському університеті «Про роль людини, її свідомості і волі для життя природи» розкриває шляхи постійного системного аналізу взаємовідносин людської думки, суспільної діяльності та природи, невтомну роботу думки з живою речовиною, майбутнім ученням про біосферу, розвитком ідеї ноосфери. Володимир Іванович осмислив та узагальнив ідеї, що формувалися в колі його однодумців. І цілком закономірним є те, що доля звела їх усіх в одному університеті, який, через історичні обставини, став однією з останніх фортець дореволюційної російської науки. У Сімферополі в постійному спілкуванні з видатними вченими В.І. Вернадський, без сумніву, відчував духовний і творчий підйом. Як і в Полтаві, і в Києві, В.І. Вернадський долучився до життя місцевих наукових товариств, що завдяки підтримці з боку Таврійського університету активізували свою діяльність на півострові.

Улітку 1920 р. В.І. Вернадський заснував та очолив у Криму Комісію з вивчення природних виробничих сил при Кримському товаристві природознавців. До складу Ради комісії були залучені такі вчені, як М.І. Кузнецов, В.О. Обручев, К.Г. Воблий, В.К. Агафонов, О.О. Байков, І.І. Пузанов, М.І. Клепінин, М.М. Бунге, П.А. Двойченко, Є.В. Вульф, В.І. Лучицький, О.В. Палладін, Р.Р. Виржаковський.

У 1920–1921 рр. Володимир Іванович також активно займався громадською роботою, про це свідчать його промови та статті кримського періоду. Однак швидкоплинність соціальних змін того історичного часу знову поставила його перед фактом необхідності порятунку науки взагалі: у листопаді 1920 р. радянські війська зайняли весь півострів, почалися масові репресії, які поширювалися не лише на людей, але й на установи та заклади.

Доля Таврійського університету під час радянської реформи освіти дуже турбувала В.І. Вернадського, однак його авторитет уже не мав великого впливу на нову владу. Почалося реформування університету, який

⁶⁷ Там само. — С. 15–17.

було перетворено на Кримський університет імені М.В. Фрунзе. Факультети суспільних наук, філософсько-словесний факультет були розпущені, перевірявся склад професорів і студентів медичного факультету. Засновувалася дворівнева мандатна комісія з перевірки професорів та факультетська — для перевірки студентів інших факультетів. 12 січня 1921 р. В.І. Вернадський відмовляється від посади ректора і в письмовій формі в дуже коректному стилі висловлює своє ставлення до реформи у вигляді записки у зв'язку з реформуванням університету, яку оголошує в спеціальній промові на засіданні нового складу Ради Таврійського університету, створеної після ліквідації старої Ради 16 грудня 1920 р. та за постановою Кримревкому від 23 грудня 1920 р. про фактичну ліквідацію Таврійського університету⁶⁸. На початку 1921 р. групу професорів було вислано з Кримського півострова до Москви, в тому числі й колишнього ректора — з припискою в документах про «політичну неприпустимість його перебування в Криму»⁶⁹.

У Криму є багато місць, які з повним правом можна називати «вернадівськими». Кожне з них відіграло свою роль у житті Володимира Івановича, лишило слід у його душі. В одному випадку — майнуло яскравим незабутнім враженням, в другому — збудило науковий інтерес, в третьому — здійснило величезний вплив на формування світогляду вченого.

Головна заслуга науковця В.І. Вернадського полягає в тому, що він створив свою «вернадівську» наукову школу в Криму. Учні й послідовники Володимира Івановича не просто продовжили його справу, але й сприйняли від учителя його підходи, відданість науці, любов до Криму і глибинне знання природи півострова. Вони спільно аналізували природні властивості та специфічні особли-

вості півострова, робили відкриття, писали праці. Так сформувалася оригінальна кримська наукова школа В.І. Вернадського, яку склали відомі вчені, зокрема Д.І. Щербаков, С.В. Альбов, Б.А. Федорович, П.М. Мурзаєв, С.Я. Залкінд, Г.М. Франк, С.Л. Стрелін та інші.

Не можна обійти увагою інші змістовні грані зв'язків В.І. Вернадського та України. Крім науково-природничих досліджень, у житті та творчості вченого важливу роль становила політична і громадська позиція, яка проявилася в нього ще в університетські роки. Тоді він був активним учасником студентського просвітницького товариства «Братство», його ядро склали майбутні видатні діячі науки та культури (брати С.Ф. і Ф.Ф. Ольденбурги, Д.І. Шаховської, І.М. Гревс та інші). Пошуки «наукової істини» членами товариства поєдналися з пошуками соціальної справедливості, роздумами щодо демократичних ідеалів, створення умов для проявів особистості та її свободи.

Надалі він брав безпосередню участь у започаткуванні й діяльності різноманітних об'єднань та організацій: земському русі (зокрема неофіційному гуртку земських діячів, які були організаторами допомоги голодуючим селянам Центральної Росії), створенні напівлегальних політичних партій, що відстоювали необхідність ліберальних реформ (гуртка «Бесіди», Союзу «Звільнення» і Союзу земців-конституціоналістів), долучався до роботи в Академічному союзі, Бюро земських з'їздів та багатьох інших. Найбільш яскравим проявом політичних прагнень стала його діяльність у Конституційно-демократичній партії: він був її співзасновником у 1905 р. та членом її ЦК. Як представник кадетів від Академічної курії (1906–1917 рр.), згодом входив до складу Державної Ради, Тимчасового уряду⁷⁰. Партійна діяльність В.І. Вернадського органічно поєдналася з його світоглядними переконаннями, в основі яких було визнання в якості

⁶⁸ Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського. Т. 1, Кн. 1. — К., 2011. — С. 569–573.

⁶⁹ *Лавров В.В., Ицин А.В.* Таврический университет в 1918–1921 гг. // История Таврического университета. — С. 39–44.

⁷⁰ *Волков В.П.* Кадет Вернадский // В.И. Вернадский: pro et contra. — СПб., 2000. — С. 240.

головних цінностей людини свободи та демократії.

Публіцистика В.І. Вернадського «петроградського періоду» (1904–1917) концентрувалася на найбільш гострих суспільних проблемах, відображала ставлення вченого до існування смертної кари, містила його міркування щодо аграрного питання, окремих положень програми конституційних демократів, демократичного вирішення проблем вищої школи. Його статті на суспільно-політичну тематику друкувалися в газетах «Русские ведомости», «Право», «Свобода и культура», «Дума», «Новь», «Речь»⁷¹.

У період Першої світової війни та революції, коли в світі відбувалися масштабні соціальні зрушення, що охопили Європу, Близький Схід та Російську імперію і показали оформлення нового перерозподілу світових джерел матеріальних ресурсів, зародження нових механізмів економічного та політичного впливу міжнародного капіталу, формування нової політичної карти світу, у світогляді В.І. Вернадського, який спостерігає швидкий та непрогнозований розпад Російської імперії, пріоритетне місце займають не лише економічні, а й національно-державні наслідки глобальних змін. Особливо гостро відчуває В.І. Вернадський потребу осмислити питання історичної та майбутньої долі народів Росії, передусім близьких йому українського, російського, польського народів, слов'янства в цілому. Його турбує й питання ролі науки і класичної освіти в період соціальних змін, шляхів демократичного державотворення в конкретних реаліях життя, що визначає проблематику та зміст його суспільно-політичних і публіцистичних праць.

⁷¹ Публіцистичні статті В.І. Вернадського цього періоду вперше було зібрано, упорядковано та ґрунтовно прокоментовано в праці: *Волков В.П.* В.И. Вернадский. Публицистические статьи. — М., 1995. Узагальнення суспільно-політичних поглядів В.І. Вернадського на основі його публіцистики зробила російська дослідниця Л.С. Леонова в монографії «Я не могу уйти в одну науку... Общественно-политические взгляды В.И. Вернадского». — СПб., 2000.

Першою він опублікував статтю, де розглядав стан «польського питання» в царській Росії, написану вченим у кінці 1916 р. в Ялті. Вона також була підсумком роздумів В.І. Вернадського, який мав ще й польське коріння. Роздуми над тісним переплетінням історії України та Польщі, її історичним розвитком зародилися ще в дитинстві, але, за визнанням самого В.І. Вернадського, були суттєво розвинуті під час його спілкування з М.П. Драгомановим у Парижі й Модені в 1989–1890 рр., де ними обговорювалася доля Галичини. В.І. Вернадський зазначав, що до знайомства з М.П. Драгомановим у нього не було ясного розуміння польсько-галицьких відносин⁷². У цій останній статті ми знайдемо перші роздуми і про «українське питання».

Під час переїзду до Полтави і Києва суспільно-політична та громадська позиція вченого вже була сформована. З юнацьких років В.І. Вернадський цікавився історією України; інтерес до її складної долі, прищеплений його батьками, не полишав його в спокої все життя, він завжди переймався проблемою утисків її культури, на захист якої виступала українська інтелігенція. Хоча В.І. Вернадський завжди стояв на позиціях єдиної, неподільної, але *демократичної* (курсив наш. — Укл.) Росії, у його світогляді мало місце переконання в природному, закономірному управлінні народів на національно-культурний розвиток. Він був причетним і до формулювання програмних установок кадетів, де декларувалося право на розвиток національної культури неросійських народів. На підтримку національно-культурних вимог українців у 1917 р. він написав статтю «Українське питання і російське суспільство» — як для того періоду досить новаторську та сміливу. У випадку її опублікування вона неминуче стала б концентрованим виразом світогляду і переконань найбільш авторитетних і впливових діячів українського національно-визвольного руху в Росії і,

⁷² Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського. Т. 1, Кн. 2. — К., 2011. — С. 209–217.

можливо, неофіційним їхнім маніфестом, який проголошував визнання за українською народністю права на національно-культурне визначення.

Українському питанню присвячені й інші публіцистичні статті вченого. Зокрема, в російській кадетській газеті «Свободный народ» від 4 червня 1917 р., під впливом Восьмого з'їзду Конституційно-демократичної партії (9–12 травня 1917 р.), уже під псевдонімом «Володар», у статті «Про автономію» він активно підтримував ідею культурної автономії та розширення прав і повноважень органів місцевого самоврядування, зокрема і в Україні. Такі кроки з боку влади, на переконання В.І. Вернадського, збагатили б не лише українську, а й російську культуру, забезпечили б загальний поступ, посприяли демократизації, лібералізації та єдності Росії.

Іншою ґрунтовною працею, де осмислювалися історичні шляхи українства, стали його нариси «Угорська Русь з 1848 р.», які він почав ще в 80-х роках ХІХ ст.: укладав бібліографію, формулював свій погляд, збирав спогади, аналізував стан, історичний розвиток, культурні й духовні зв'язки слов'янства, долю українців в Угорщині тощо. Однак лише в 1919 р. вони набули остаточно окресленого вигляду, що, безумовно, було прискорено руйнівними суспільними змінами, які підштовхнули вченого до завершення роботи.

В.І. Вернадський був переконаний, що саме протидія культурній праці в національних формах поглиблювала внутрішній розлад у державі, суспільстві й народі, він виступав проти політики державного насильства в національних відносинах, пропонував низку заходів, які могли б змінити ставлення російського суспільства до українського питання, зокрема організувати видання праць російських учених і громадських діячів, у яких із наукових позицій висвітлювалася б історія українського руху, роль рідної мови в народній школі, необхідність зняття обмеження в її використанні, введення дисциплін з українознавства, відміна обмежен-

ня в літературній та культурній роботі. В.І. Вернадський вважав доцільною постановку питання про долю української культури в Галичині й на Буковині з огляду на перехід цих українських земель під владу Румунії та Польщі⁷³.

Одночасно зі змінами в суспільстві розвиваються і його політичні погляди, оскільки, будучи одним з ідеологів та керівників кадетської партії, він намагався кристалізувати і власний морально-етичний погляд на шлях зміни суспільного ладу в країні⁷⁴. Пізніше, коли він вийшов зі складу партії кадетів, він пояснював це принциповою неможливістю продовжувати політичну діяльність, керуючи наукою, якщо наслідувати принцип позаполітичності Академії наук, що його він офіційно виголошував. До того ж для нього в цей період стало очевидним несприйняття політики кадетів. Він згадував: «Негаймо після затвердження мене Головою Української академії наук я вийшов з Конституційно-демократичної партії та її Центрального Комітету. У всіх київських газетах з'явився мій вмотивований лист про це. Я мотивував це тим, що вважаю президентство в Академії наук несумісним з політичною діяльністю. <...> Цей вихід не був тільки наслідком цієї формальної причини. Вже тоді, коли я був у Тимчасовому уряді, я глибоко був не згоден з урядом князя Львова, не говорячи про Керенського. Вважав помилковою всю тактику [кадетів]. Діяльність кадетів під час міжусобної війни у Денікіна остаточно мене [від них] відштовхнула — і в земельному, і національному питанні»⁷⁵.

У цей період революцій та громадянської війни він написав багато публіцистичних праць, де він не лише висловлював принци-

⁷³ Даниленко В.М. Володимир Вернадський про українсько-російські взаємини // Україна дипломатична. — К., 2005. — Вип. 5. — С. 606–616.

⁷⁴ Аксенов Г.П. Вернадский. — М.: Молодая гвардия, 2001. — С. 92–93.

⁷⁵ Вернадский В.И. Мысли по поводу пережитого, передуманного и перечитанного // В.И. Вернадский: pro et contra. — СПб., 2000. — С. 141.

пову громадянську позицію у складних питаннях суспільного життя, а й показував шлях виходу з кризового стану, переконував різні влади й політичні сили в тому, що наука має працювати перш за все на благо народу та держави і не слугувати політиці; що в розвитку такої науки зацікавлена будь-яка влада. Учений і надалі послідовно стояв на захисті українського національного відродження, наукових і культурних цінностей, УАН та Національної бібліотеки.

Коли в кінці серпня 1919 р. влада в Києві перейшла до денікінців, які вбачали в національно-культурному відродженні України загрозу для єдності Росії, В.І. Вернадський намагався схилити командування Збройних сил Півдня Росії до розуміння, що розвиток та збереження української культури, її національних організацій, особливо наукових, мають лише збагатити культуру російську. Це проявилось і в записці на ім'я А.І. Денікіна, і в його публіцистичних працях, опублікованих у ростовських часописах⁷⁶. Він зміг переконати А.І. Денікіна, який спочатку був проти Української академії, в доцільності її існування. Так само він висловлює свою позицію про взаємовідношення науки та влади й під час реорганізації більшовиками Таврійського університету на початку 1921 р., однак у цей період політична ситуація змінюється, і він сам потрапляє під нагляд та арешт. Лише втручання його учня М.О. Семашка, тоді наркома охорони здоров'я, рятує його від подальших репресій.

Після повернення В.І. Вернадського з Ростова-на-Дону у вересні 1919 р. до Києва вчений оцінив загрозу громадянської війни для Росії та України, проаналізував міжнародну ситуацію і вплив іноземних держав на політичну боротьбу за владу на території колишньої Російської імперії. Ці обставини викликали появу в київській газеті «Объединение» серії статей, присвячених міжнародній політиці. В.І. Вернадський вважав,

що Англія та Франція зобов'язані підтримати відродження і збереження єдиної Росії. Англія отримала б для себе політичну стабільність, убезпечившись за допомогою Росії від поширення більшовизму на її теренах, а Франція, в разі відмови від ідеї створення за рахунок територій колишньої Російської імперії нових незалежних держав (Польщі та Естонії), могла б знайти в Росії союзника в протистоянні зміцнілій після Першої світової війни Німеччині.

Перебуваючи в Криму, В.І. Вернадський остаточно відійшов від політики, зустрівшись з однодумцями та друзями В.В. Келлером, В.О. Оболенським, П.І. Новгородцевим і С.М. Булгаковим у Гаспринському палаці навесні 1920 р., де офіційно склав обов'язки члена ЦК кадетської партії, оголосивши, що всю решту життя буде слугувати лише науці⁷⁷.

Одночасно В.І. Вернадський продовжує працювати над українським питанням. У Сімферополі на засіданні відділення Українського наукового товариства він планував виступити з доповіддю, присвяченою цьому питанню⁷⁸. Виступ не відбувся, і він частину підготовленого матеріалу під назвою «Дві небезпеки» передав для друку в сімферопольську газету «Наша сила» (17–18 березня 1920). Учений обґрунтував необхідність у період війни докласти максимум зусиль для збереження сили духу й особистості, російської культури, вкотре застерігав про негативні наслідки опору російського суспільства і вождів Росії українському національному відродженню, відстоював свободу науки та вищої університетської освіти. В Таврійському університеті він реалізував свої думки, які розвивав ще в Петрограді (стаття «Найближчі завдання академічного життя [I, II, III]», опублікована в газеті «Право» 19 червня 1905 р., стаття «Три забастовки», опублікована в газеті «Русские ведомости» 5 липня 1905 р. та інші).

⁷⁷ В.И. Вернадский и Крым: люди, места, события... — К.: Либідь, 2004. — С. 68–69.

⁷⁸ Вернадский В.И. Дневники. 1917–1921. Октябрь 1917 — январь 1920. — К., 1994. — С. 70, 94.

⁷⁶ Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського. Т. 1, Кн. 2. — К., 2011. — С. 227–229, 232–237.

Думки про Україну не залишали В.І. Вернадського все життя. Його остання публіцистична праця, пов'язана з Україною, — «Думки натураліста про організацію слов'янської наукової роботи на тлі світової науки» — була написана в евакуації (Борове, 1942), в розпал Другої світової війни, та присвячена долі слов'янських народів, у тому числі й українського, у період фашистської навали й необхідності розгортання наукових досліджень стосовно природних багатств слов'янських територій після перемоги над нацизмом, в якій він був переконаний.

Вболіваючи за долю народів, збереження загальнолюдських і національних наукових та культурних цінностей, В.І. Вернадський гаряче вірив, що публіцистика може змінити громадську свідомість, зупинити ворожість, недалекоглядність політичних сил, що роздирали суспільство, та в можливість перемоги здорового глузду, зміцнення загальнолюдських принципів свободи особистості, рівноправності, поступу і демократії. Цей період у публіцистці завершується на початку 1921 р., коли встановилася радянська влада на всій території України та Росії і виникають нові політичні умови.

Наступний після 1921 р. період життя В.І. Вернадського також зазнав багатьох змін, напруженої наукової роботи, яка продовжувалася до самої його смерті в січні 1945 р. Він повністю сконцентрувався на науковій роботі, розвитку нових наукових напрямів, здійснював широку наукову діяльність, залучав до роботи багатьох учених, засновував при Академії дослідницькі інститути та лабораторії, ініціював створення й очолював низку наукових комісій та комітетів, продовжив працювати над проблематикою відкритого ще перед Першою світовою війною в 1914 р. Радієвого інституту. Заснування та розвиток цього інституту були пов'язані також із революційними змінами в галузі науки: відкриттям рентгєнівських променів, радіоактивного випромінювання урану та інших елементів, вивченням атомної енергії — усім тим, що покладено в основу сучасних уявлень світової

науки про будову речовини, систему понять про час і простір. Працюючи в складних умовах поширення впливу репресивної машини того часу, він продовжував розвивати свої природні прагнення до об'єктивного та історичного підходу до будь-якого предмета, зміг написати фундаментальні праці в різних галузях науки. На переконання його колег, ніхто більше за В.І. Вернадського не працював для цього революційного процесу розвитку світової науки⁷⁹.

Залишаючись академіком Української академії наук до кінця життя, В.І. Вернадський продовжував активне спілкування з українськими вченими, вірив у майбутнє Української академії, тяжко переживав репресії, реорганізації, радів її успіхам. Він постійно думками повертався до Києва, мріяв приїхати до нього, про що він писав Б.Л. Лічкову. Він побував у Києві декілька разів: у 1926 р., коли приїхав на Другий Всесоюзний геологічний з'їзд, а також двічі в 1928 р. Перший раз він приїхав у травні 1928 р. для участі в засіданні Спільного зібрання ВУАН, де був обраний її новий Президент Д.К. Заболотний і два віце-президенти — К.Г. Воблій та К.К. Симінський. Другий раз він приїхав у серпні 1928 р. — на Старосільську біологічну станцію, де працювала виїзна група його Біогеохімічної лабораторії, створеної ним у 1928 р. на базі відділу живої речовини російської Комісії з вивчення природних виробничих сил (надалі — Інститут геохімії і аналітичної хімії імені В.І. Вернадського)⁸⁰.

Хоча він планував приїхати до Києва в 1929–1930-х роках неодноразово, його поїздки не здійснилися. Лише в 1939 р. В.І. Вернадський приїхав на конференцію з вивчення пегматитів та рідкісних елементів, що проводилася разом з Інститутом геології АН СРСР під керівництвом його учня

⁷⁹ Агафонов В.К. Личные впечатления и воспоминания о Владимире Ивановиче Вернадском. — С. 107–123.

⁸⁰ Сытник К.М., Апанович Е.М., Стойко С.М. В.И. Вернадский. Жизнь и деятельность на Украине. — С. 112–113.

академіка О.Є. Ферсмана, і провів тут декілька чудових днів, зустрічався з друзями та колегами⁸¹. Розвиток наукових контактів з українськими академічними установами (з Інститутом прикладної хімії та радіології, перетвореним у 1925 р. в Хіміко-радіологічний інститут під керівництвом його учня Є.С.Бурксера, українським Метеоритним комітетом тощо) і вченими дозволив В.І. Вернадському бути в курсі справ Академії, спостерігати за успіхами української науки, спілкуватися через листування з українськими друзями, обмінюватися книжками та думками. У травні 1943 р. в Уфі АН УРСР урочисто відзначила 80-річний ювілей свого першого Президента: на спеціальному засіданні були оголошені доповіді акад. П.І. Будникова, акад. О.М. Соколовського, чл.-кор. Є.С. Бурксера, проф. В.В. Ковалевського, акад. К.Г. Воблого, І.Д. Старинкевич. У 1944 р. В.І. Вернадський був нагороджений Почесною грамотою Президії АН УРСР у зв'язку з 25-річчям АН УРСР.

Одним із найцінніших джерел дослідження взаємозв'язків В.І. Вернадського з українськими вченими є величезне його листування з колегами та друзями, зокрема з Д.І. Багалієм, О.О. Богомольцем, Є.С. Бурксером, М.П. Василенком, О.П. Виноградовим, К.Г. Воблим, М.І. Гавриленком, В.В. Докучаєвим, А.Ю. Кримським, В.І. Липським, Б.Л. Лічковим, І.О. Малиновським, В.Л. Модзалев-

ським, В.О. Обручевим, І.Г. Підоплічком, М.В. Птухою, О.Є. Ферсманом, О.В. Фоміним, М.Г. Холодним, Б.І. Чернишовим, Л.І. Яснопольським та багатьма іншими.

Унікальність особистості В.І. Вернадського складається з багатьох складових, які в своїй єдності створили великого вченого та велику людину. Ерудиція, широчінь і системність знань, велика працездатність, вміння переконувати і твердість поглядів одночасно із поступовим нарощуванням інтелектуально-вдосконаленням наукових світоглядних ідей, талант об'єднувати однодумців у колективи здібних учених створили й сприятливі умови для реалізації його задумів.

Ідеї В.І. Вернадського ґрунтувалися на засадах передових світових тенденцій у розвитку наукового знання і ролі науки в державотворенні. Могутній інтелект, науково-організаційний досвід та авторитет В.І. Вернадського дозволили об'єднати найкращі українські наукові сили, розкрити масштаб і міць їхнього потенціалу в справі розбудови науки, освіти, культури, відкрили можливості створити, попри всі суспільні катаклізми, великі дослідницькі колективи вчених, що здобули світове ім'я, репрезентуючи головні напрями вітчизняних наукових знань. На всіх етапах функціонування Академії наук, Національної бібліотеки, низки університетів та інститутів фундаментальні засади теоретичного і практичного внеску академіка В.І. Вернадського були визначальним чинником та стратегічним орієнтиром і не втратили своєї життєдайної сили й досі.

⁸¹ Там само. – С. 116–117.